

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2022 року

УДК 159.922.8

**ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ДІТЕЙ
ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 4663 групи
САВЧУК Ніна Романівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук
МИРОПОЛЬЦЕВА Ніна Ігорівна

Миколаїв – 2022

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«03» червня 2022 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **САВЧУК Ніні Романівні**

1. Тема роботи: «Психологічна корекція агресивних проявів дітей підліткового віку» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка особистості.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки у дітей підліткового віку та способи її корекції.
4. Завдання дослідження:
 - 1) провести теоретичний аналіз літератури з теми дослідження;
 - 2) проаналізувати особливості і форми агресивної поведінки підлітків;
 - 3) підібрати методики діагностики агресивності в підлітковому віці;
 - 4) провести емпіричне дослідження агресивності у поведінці підлітків;
 - 5) розробити психокорекційну програму та методичні рекомендації щодо зниження рівня агресивності в підлітковому віці.

Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
МИРОПОЛЬЦЕВА Ніна Ігорівна кандидатр психологічних наук, доцент б.в.з. кафедри психології	25 вересня 2021 року	25 травня 2022 року

5. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретико-психологічний аналіз проблем психологічної корекції агресивних проявів у дітей підліткового віку	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2. Емпіричне дослідження психологічної корекції агресивних проявів у дітей підліткового віку	25 квітня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	24 червня 2022 р.

Студент

Ніна САВЧУК

Науковий керівник

Ніна МИРОПОЛЬЦЕВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	6
1.1. Поняття агресії та агресивних проявів поведінки у психологічній літературі	6
1.2. Особливості агресивних проявів у дітей підліткового віку.....	20
1.3. Психологічні аспекти корекції агресивної поведінки у підлітків.....	36
Висновки до першого розділу	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	44
2.1. Організація та проведення емпіричного дослідження	44
2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результаті	54
2.3. Шляхи вдосконалення методів корекції агресивних проявів у дітей підліткового віку	60
Висновки до другого розділу	69
ВИСНОВКИ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Невизначена і напружена економічна, соціальна та екологічна обстановка, яка склалася в даний період часу, сприяє зростанню агресивних проявів, особливо в підлітковому середовищі, як на індивідуальному рівні, так і на рівні групи. Таке зростання агресивної поведінки підлітків впливає на суспільство в цілому і викликає занепокоєння і тривогу у педагогів, батьків. Тож можна з упевненістю сказати, що проблема агресії у підлітковому середовищі є однією з найзлободенніших як у нашій країні, так і за кордоном.

Важливість спеціального вивчення підліткової агресивної поведінки визначається її значною віковою специфікою. Криза підліткового віку є найбільш гострою і тривалою порівняно з іншими віковими кризами, які знаменують собою переломні етапи в онтогенетичному формуванні особистості дитини. Даний вік характеризують різкі, якісні зміни, що зачіпають усі сторони розвитку особистості дитини.

Багато українських і зарубіжних дослідників зазначають, що прояви агресії у дітей та підлітків певною мірою є віковою нормою. Однак певна частина підлітків відхиляється від нормального розвитку і стійко проявляє високий рівень агресивної поведінки, який уже не вкладається у вікові норми, що і представляє особливий інтерес для досліджень із питань виникнення підліткової агресії.

У соціально-психологічних дослідженнях агресивності традиційно приділяється увага вивченню природи її виникнення, специфіки її прояву в різному віці, гендерних відмінностей в агресивній поведінці, відмінностей в прояві агресії в залежності від ситуаційних чинників, соціальних умов, що впливають на виникнення агресивності.

Проблемі агресивної поведінки підлітків присвячено велику кількість робіт як у вітчизняній, так і зарубіжній психології. Дослідження агресивності підлітків є головною темою робіт К. Бютнера (агресивна і конфліктна

поведінка дітей), Л. М. Семенюк (корекція агресії підлітків), І. О. Фурманова (дитяча агресивність), Ю. Б. Можгінського (діагностика та лікування розладів поведінки, агресивності, різних форм адиктивності), А. О. Реана (попередження та корекція девіантної поведінки) тощо.

Отже, актуальність даної проблеми безперечна, так як надмірна агресивність у поведінці підлітків призводить до порушень громадського порядку, провокуючи соціальну нестабільність суспільства. Дана проблема є предметом теоретичного вивчення в роботах вітчизняних, російських та зарубіжних вчених.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити агресивні прояви у дітей підліткового віку та способи їх корекції.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження:**

- 1) провести теоретичний аналіз літератури з теми дослідження;
- 2) проаналізувати особливості і форми агресивної поведінки підлітків;
- 3) підібрати методики діагностики агресивності в підлітковому віці;
- 4) провести емпіричне дослідження агресивності у поведінці підлітків;
- 5) розробити психокорекційну програму та методичні рекомендації щодо зниження рівня агресивності в підлітковому віці.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки у дітей підліткового віку та способи її корекції.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні(теоретико-методологічний аналіз і синтез, класифікація та систематизація наукових джерел, індукція та дедукція, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), емпіричні (методи опитування, тестування), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження).

Психодіагностичний комплекс методик склали: опитувальник «Вивчення агресивності» А. Басса-Даркі, опитувальник Л.Г. Почебут, тест міжособистісних відносин Т. Лірі, методика ТЛІА (МПДО) А. Є. Лічко.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на підлітках міста Миколаїв. Вибірку дослідження склали 20 осіб: 9 хлопців та 11 дівчат у віці 15-16 років.

Теоретична та практична значущість. Дана робота вносить вклад у вирішення проблеми детермінації агресії. Отримані дані сприяють розвитку уявлень про підліткову агресивність, вносять певний внесок у вивчення закономірностей особистісного розвитку в підлітковому віці. Результати роботи може бути використано в умовах загальноосвітньої школи, в психолого-педагогічних та соціальних центрах для діагностики, прогнозування, психопрофілактики дезадаптаційних розладів, надання психологічної допомоги підліткам, а також можуть застосовуватися в цілях підвищення кваліфікації спеціалістів, які працюють з підлітками.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та науково-практичні висновки обговорювалися і отримали схвалення на науково-практичних конференціях, семінарах; на засіданнях кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у тезах.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 79 сторінок, основний зміст викладено на 74 сторінках. Робота містить 6 таблиць. Список використаних джерел складає 72 праці українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Поняття агресії та агресивних проявів поведінки у психологічній літературі

Агресивна поведінка дітей підліткового віку є однією з актуальних суспільних проблем. Для визначення шляхів профілактики даного феномена, спочатку необхідно розкрити значення понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка».

Для характеристики агресивної поведінки використовується два базових поняття: «агресія» і «агресивність». Розкриємо їх значення.

Аналіз наукової літератури з проблеми агресії дозволяє стверджувати, що на сьогодні відсутнє єдине усталене розуміння самого терміну «агресія», який використовується для означення багатьох різновидів і форм поведінки і різними дослідниками тлумачиться неоднаково.

Слово «агресія» походить від латинського «aggressio», що означає «напад». У «Психологічному словнику» В. М. Зінченко та Б. Г. Мещерякової надано таке визначення поняття «агресія» – «мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу, приносить фізичний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості, тощо)» [49, с. 16].

Питання агресії та агресивної поведінки є актуальними у науковій літературі та розглядаються з погляду філософії, педагогіки та психології. До початку ХІХ століття агресивною вважалася будь-яка активна поведінка, як доброзичлива, так і ворожа. Пізніше значення цього слова змінилося, стало

вужчим. Проте, у сучасній психології існує проблема визначення агресії та агресивності, так як ці терміни мають на увазі велику різноманітність дій.

У сучасній літературі дається чимало визначень поняття «агресивність», проте практично всі автори приходять до висновку, що агресія – це схильність до заподіяння іншим моральної та фізичної шкоди.

Агресія (від латинського «*agressio*» – напад, напад) – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим неживим), що завдає фізичної шкоди людям (негативні переживання, стан, і т.д.).

У зарубіжній психології агресію, в якій би формі вона не виявлялася, розглядають як поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди чи шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати подібного із собою поводження.

На цей час різними авторами запропоновано багато визначень агресії: по-перше, під агресією розуміється сильна активність, прагнення самоствердження, внутрішня сила, дає можливість людині протистояти зовнішнім силам; по-друге, під агресією розуміються акти та реакції ворожості, атаки, руйнування, прояви сили у спробі завдати шкоди або шкоди іншій людині, об'єкту чи суспільству.

Якщо розглядати вивчення проблеми агресії у психолого- педагогічній літературі, то слід спочатку звернутися до наукових праць видатного вченого минулого століття Ч. Дарвіна, в роботі якого «Про вираження емоцій у людей і тварин» цілий розділ присвячений емоціям, що супроводжують агресію та відіграють роль у розвитку агресивної поведінки – гніву, презирству, роздратуванню та заздрощі. Серед біологічних підходів до агресії велике значення має внесок етіологія, що займається порівняльним вивченням поведінки тварин та людини [72].

Одним із творців цієї науки є К. Лоренц, основне його припущення полягає в тому, що організм безперервно накопичує агресивну енергію. Чи

приведе ця енергія до прояву агресивної поведінки чи ні, залежить від двох факторів:

- кількості накопиченої в організмі у певний момент агресивної енергії;
- сили зовнішнього впливу, здатної викликати агресивну реакцію [36].

К. Лоренц визначає, що якщо рівень енергії стає занадто високим і не вивільняється за допомогою зовнішнього стимулу, відбувається переповнення, що призводить до спонтанної агресії. Автор бачить можливість для контрольованого та соціально прийняттого вивільнення агресивної енергії, наприклад, у спортивних змаганнях. І тут рівні агресивної енергії можуть утримуватися нижче критичного порога, нижче якого ймовірні спалахи насильства та інші надзвичайно руйнівні форми агресії.

Поняття агресії, на думку К. Лоренца, неоднозначне і складне, воно визначається певними особливостями:

- обов'язкове цілеспрямоване, навмисне заподіяння шкоди;
- агресією можна назвати лише таку поведінку, яка спрямована на завдання шкоди людині або живому організму;
- обов'язкова мотивація уникнення агресії у жертви [36].

Ця проблема була досить докладно висвітлена у роботах З. Фрейда, у його пізнішій інтерпретації агресія спочатку носить характер самоагресії, будучи проявом інстинкту смерті. Представляючи агресивну теорію, Фрейд звертає увагу на дві основні сили, що становлять невід'ємну частину людської природи: інстинкт життя (ерос) та інстинкт смерті (танатос). У той час як «ерос» штовхає людину на пошуки задоволення, «танатос» націлений на самознищення.

Таким чином, агресивні дії по відношенню до іншої людини розглядаються як механізм вивільнення деструктивної енергії, спосіб, що захищає внутрішньопсихічну стійкість чинного суб'єкта. Коли агресія проливається, вона веде до руйнування культури та варварства; коли вона діє на внутрішній арені, вона веде до самознищення; коли вона пригнічена – до неврозів. Фрейд також запроваджує поняття катарсису, визнаючи можливість

вивільнення руйнівної енергії через неагресивну експресивну поведінку (наприклад, жарти), але тільки з тимчасовими ефектами. На його думку, агресія – це неминуча властивість людської поведінки, непідвладна індивідууму [62].

Розуміння феномену агресії у К. Юнга найближче до позиції З. Фрейда. Серед архетипів, які складають його модель особистості, є «тінь», яка представляє всі темні сторони людського «Я». Автор підкреслює, що тінь відповідає за всі агресивні прояви та деструктивні тенденції [71].

Виникнення агресії як боротьби за задоволення потреб, що виявляються у всіх аспектах людського життя пояснює А. Адлер. На його думку, чиста агресія – це жорстокість, але вона може трансформуватися та виявлятися у соціально прийнятних формах, таких як спорт. Аналізуючи проблему агресивності, автор показує, що «агресивність – це якість свідомості, що організує його діяльність та прагнення подолати вороже почуття неповноцінності» [1, с. 189].

Докази соціальної детермінованості агресії наводить Е. Фромм. Він розуміє агресію як заподіяння шкоди. У своїх дослідженнях він аналізує такі прояви агресії, як некрофілія та садизм. Е. Фромм сконцентрував увагу не так на агресивній поведінці, скільки на її суб'єктивній стороні, анатомії, аналізуючи внутрішні причини агресивних тенденцій та їх мотивацію. Тобто, автор визначив агресію як навмисне заподіяння шкоди не тільки людині чи тварині, але й будь-якому неживому об'єкту взагалі. З погляду цієї ширшої точки зору, в цілому, всі дії цього «деструктивного» типу є агресивними, всі вони мають загальну психологічну природу, подібну мотивацію та є реакцією агресивних імпульсів [63].

Е. Фромм вважає, що є два види агресії: «доброякісна» і «зляккісна». Перша з'являється на момент небезпеки і має оборонний характер. Щойно небезпека зникає, згасає і ця форма агресії. «Зляккісна» агресія є жорстокістю і деструктивністю і буває спонтанною і пов'язаною зі структурою особистості [63].

Виникнення агресії наявністю внутрішніх невирішених конфліктів, таких як бажання перемогти когось і ненависть до себе і страх відплати пояснює К. Хорні. Він приходить до висновку, що така поведінка людини вважається нестабільною, безвідповідальною та негативістською [66].

За А. Басс, агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. Інше визначення, запропоноване декількома дослідниками Л. Берковицем і Г. Фешбахом, містить таке положення: щоб ті чи інші дії були прийняті як агресія, вони повинні включати наміри образи або образи, а не просто приводити до таких наслідків. Д. Коннор обмежує вживання терміну агресія спробою завдання іншим тілесних чи фізичних ушкоджень.

Рівні агресивності визначаються як навчанням у процесі соціалізації, і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливішими у тому числі виступають норми соціальної відповідальності.

Агресивність у зарубіжних дослідженнях сприймається як емоційний короткочасний стан і характеристика характеру людини.

Л. Берковиць визначає агресивність як щодо стійку готовність реагувати агресивно у багатьох різноманітних обставинах. З його точки зору доцільніше розглядати агресивність як схильність до агресивної поведінки [7].

Українські дослідники розглядають агресію як результат певної поведінки, яка має негативні правові, моральні, емоційні аспекти, агресивність розуміється як властивість людини, а стан агресії визначає емоційний бік агресії.

За визначенням А.В. Нефедова, агресивність – це властивість особистості, яке відбиває схильність до агресивного реагування у разі виникнення фруструючої і конфліктної ситуації. Агресивна дія – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо ж агресивні дії періодично повторюються, то цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. Агресія ж – це поведінка людини у конфліктних та фруструючих ситуаціях.

В.Г. Крисько розглядає агресивність як форму соціальної поведінки, тому що людська агресивна поведінка здійснюється у контексті соціальної взаємодії. У визначенні поведінки як агресивне вирішальне місце має належати поняттю норми, звідси і назва цієї орієнтації. Норми формують своєрідний механізм контролю над позначенням тих чи інших дій. Коли ці норми дотримані, поведінка, що сприймається, не буде розглядатися як агресивна, незалежно від ступеня згубності наслідків такої поведінки [30].

Поведінка називається агресивною за наявності двох обов'язкових умов: коли мають місце згубні для жертви наслідки; коли порушено норми поведінки.

Під агресивністю можна розуміти властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктних відносин. Ймовірно, деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, тому що потреби індивідуального розвитку з неминучістю формують у людях здатність до усунення та руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу [39].

Далі розглянемо види агресії та агресивності. Агресія як психічна реальність має певні характеристики: спрямованість, форми прояву, інтенсивність. Метою агресії може бути як власне заподіяння страждання (шкоди) жертві (ворожа агресія), і використання агресії як способу досягнення іншої мети (інструментальна агресія).

У сучасній літературі пропонуються найрізноманітніші класифікації агресії та агресивної поведінки. Одна з найпоширеніших класифікацій запропонована такими авторами, як А. Басс та А. Даркі. Вони виділили п'ять видів агресії: фізична агресія, роздратування (запальність, грубість), вербальна агресія (загрози, крики), непряма агресія (плітки, злісні жарти), негативізм (опозиційна манера поведінки) [6].

В.Д. Шадріков, беручи за основу стиль поведінки у конфлікті, виділяє такі види агресивності:

- захисна – виникає тоді, коли за наявності у дитини активної позиції закріплюється страх перед навколишнім світом; основна функція агресії у разі – захист від зовнішнього світу, який представляється дитині небезпечним;

- деструктивна – якщо у дитини в ранньому віці відсутня автономність, здатність до самостійних виборів, міркувань, оцінок, то в активному варіанті у неї з'являється деструктивна агресивність;

- демонстративна – виникає не як захист від зовнішнього світу і не заподіяння шкоди будь-кому, а як бажання дитини звернути на себе увагу[68].

За спрямованістю виділяють:

- гетероагресію: спрямованість на оточуючих (вбивства, зґвалтування, завдання побоїв, загрози, образи, ненормативна лексика);

- аутоагресію: спрямованість на себе (самоприниження аж до самогубства, саморуйнівна поведінка, психосоматичні захворювання) [46].

Г. Паренс, відстежуючи особливості агресії, вважає, що вона проявляється у формі агресивної поведінки чи агресивних дій. Це форма реакції на різні фізичні чи психологічні несприятливі життєві ситуації, що викликають стрес, розчарування. З психологічного погляду це один із основних способів вирішення проблем, пов'язаних із збереженням індивідуальності та ідентичності, захистом та зростанням самооцінки, самоповаги, рівня претензій, а також із збереженням та посиленням контролю над навколишнім середовищем, необхідним суб'єкту. Агресивні дії є: засобом досягнення значимої мети, способом психологічної допомоги, способом задоволення потреб. Г. Паренс доводить, що агресивна поведінка складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційного та вольового [44].

Пізнавальна складова включає розуміння ситуації, ідентифікації об'єкта та мети, обґрунтування мотиву агресії.

Емоційна складова – легке виникнення негативних емоцій.

Нарешті, вольовий компонент є цілеспрямованістю, наполегливістю, рішучістю, впевненістю та ініціативністю, готовністю та мотивацією до майбутньої діяльності [44].

Американські психологи Д. Креч і Р. Крачфілд визначають це поняття як «будь-який вид поведінки, що приносить шкоду іншому» [29, с. 88].

Німецький психолог К. Бютнер визначає агресію як «акти поведінки, що ображають, ранять партнера і навіть спрямовані на його знищення» [12, с. 7].

А. О. Реан під агресією розуміє «будь-які навмисні дії, які спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, групі людей або тварин» [51, с.14].

По-своєму трактує цей термін психолог Л. Д. Столяренко – «це однобоке, підживлене негативними емоціями відображення реальності, що приводить до спотворення, необ'єктивності, невірності розуміння дійсності, до неадекватної поведінки» [58, с. 382]. Часто аналізи свідчать, що агресія мала якусь позитивну мету, але обраний агресивний спосіб поведінки був невдалим, неадекватним і призвів до загострення конфлікту і погіршення загальної ситуації.

Психологи Р. Берон і Д. Річардсон дають таке тлумачення агресії: «це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного ставлення» [12, с. 27].

Такі визначення дозволяють уточнити параметри, що характеризують агресію як прояв поведінки: це завжди цілеспрямована, навмисна дія, націлена саме на заподіяння шкоди. Агресія прямо або побічно спрямована на живі об'єкти, і шкода завдається саме їм. Жертви агресії намагаються пасивно або активно протидіяти агресору. Підліткова агресія значно більша, ніж у дорослих, що часто пояснюється необхідністю самоствердження [18].

Російський психолог І. О. Фурманов пояснює агресію як будь-яку активність та ініціативність дитини, вважаючи її, «невід'ємною динамічною характеристикою активності і адаптивності». Він, наряду з деструктивним

видом агресії, визнає існування конструктивної, соціально схвалюваної агресії, вважаючи, що «особистість повинна неминуче мати певний ступінь агресивності і в «нормі» вона може вважатися якістю соціально прийнятною і навіть необхідною» [64, с. 11-12].

А. Басс, сприйнявши положення попередників, розділяє поняття «агресія» і «ворожість» і визначив останню як: «реакцію, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій» [6]. Виходячи із цих понять, психологи А. Басс і А. Даркі виділили такі типи реакцій:

- фізична агресія – застосування фізичної сили щодо іншої особистості;
- непряма агресія – плітки, злісні жарти щодо певної особи, або ж не спрямовані вибухи люті (крики, ляскання дверима, тупання ногами);
- вербальна агресія – крик, сварка, вереск як вираз негативних почуттів і словесні погрози, лайки, прокляття;
- схильність до роздратування – грубість, запальність як прояви негативних почуттів з найменшого приводу;
- негативізм – опозиційний стиль поведінки, спрямований проти керівництва або визнаних авторитетів;
- образа – ненависть і заздрість щодо оточуючих;
- підозрілість – обережність і недовір'я відносно людей, переконання, що вони хочуть заподіяти шкоду;
- почуття провини – переконання суб'єкта, що він є поганою людиною, що приносить зло, а також докори сумління [6].

Е. Фромм вважає, що можна виділити два види агресії: доброякісна та злякисна. Доброякісна виявляється під час небезпеки та носить оборонний характер. Як тільки небезпека зникає, скасовується і дана форма агресії. Злякисна агресія є деструктивною, руйнівною, жорстокою; найчастіше спонтанною, не обґрунтованою та пов'язаною зі структурою особистості [63].

Також виділяють зовнішню та внутрішню (аутоагресію) агресію. Зовнішня агресія є агресивною поведінкою, спрямованою на оточуючих та зовнішні предмети. Аутоагресія є різновидом агресивної поведінки, при

якому ворожі дії з якихось причин (переважно соціальних, коли об'єкт, що викликає агресію, недоступний, занадто сильний, є в якійсь мірі невразливим) не можуть бути звернені на дратівливий об'єкт і спрямовуються особистістю на себе [46].

У сучасній літературі виділяють дві форми агресивної поведінки:

- вербальна (мовна, словесна) агресія – це словесне вираження негативних почуттів, емоцій, намірів у неприйнятній у даній мовної ситуації формі (вплив на людину за допомогою слів – образ, загроз, залякувань).

- фізична агресія – акт агресії, який здійснюється з наміром завдати прямої шкоди або травми іншій людині або об'єкту (завдання фізичних травм, заподіяння матеріальних збитків, вандалізм тощо) [1].

Наступна класифікація подана психологом С. Фешбахом, який виділяє три типи агресії: експресивна, ворожа й інструментальна. Експресивна агресія являє собою несвідомий вибух гніву й люті, нецілеспрямований і швидкоплинний, а джерело явища не завжди піддається нападу. Мета ворожої агресії – нанесення умисної шкоди іншому, а інструментальна – використовується лише як засіб (шантаж, покарання задля виховання). На думку дослідника, інструментальна агресія підрозділяється на індивідуально і соціально мотивовану, корисливу і безкорисливу, антисоціальну і просоціальну [52].

Ще одну вагому класифікацію запропоновано психологом Д. Зільманом. Основний критерій її складу – позиція агресора відносно жертви і їх взаємини за схемою «стимул-реакція». Він виділяє вісім типологій агресії: наступальна, захисна, повторна, спровокована, неспровокована, спонукальна, санкціонована агресія і агресія, викликана роздратуванням [52].

О. О. Реан серед різних видів агресії виділяє спонтанну і реактивну агресію: спонтанна агресія – це несвідома радість, яку відчуває особа від виниклих труднощів у інших, бажання вказати на їхні помилки, зіпсувати настрої, розсердити, дошкулити, «поставити в глухий кут» своїм запитанням

або відповіддю; а реактивна агресія – це прояв агресивності при взаємодії у спілкуванні, що виникає як типова реакція недовірливих людей, конфліктних, які виявляють агресивність, відстоюючи власні інтереси, і мають зависокі показники дратівливості, запальності, емоційної нестійкості, швидкої втрати самовладання [51].

Багато авторів визначають агресію як специфічну форму поведінки або ж як властивість особистості, як компонент особистісної структури.

«Агресивність» у «Великому психологічному словнику» визначається як «схильність особистості діяти вороже і агресивно» [8, с. 7].

Психологи Р. Берон і Д. Річардсон трохи інакше трактують дане поняття: «Агресивність – відносно стійка риса особистості, що виражається в готовності до агресії, а також в схильності сприймати поведінку іншого як ворожу» [12, с. 29].

По-своєму визначає «агресивність» психолог С. М. Єнікополов: «особистісна характеристика, яка придбана і зафіксована в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання і полягає в агресивних реакціях на різного роду подразники» [23, с.32].

Провідна роль у розвитку агресивності належить особистісним, індивідуальним чинникам, під якими розуміють стійкі нахили і риси характеру особистості.

Як вважає А. Бандура, витоки агресивності треба шукати на рівні психодинамічних і нейродинамічних якостей, темпераменту та деяких особливостей характеру, до яких можна віднести дратівливість, емоційну чутливість, емотивність, рівень тривожності, які входять до так званого комплексу ворожості, наряду з гнівом, відразою, презирством, емоціями страху. Сукупність таких характеристик зумовлює схильність особистості до агресивних дій [5].

Виділено також три основні позиції щодо агресивності: біологічна, соціальна, гуманістична, – які не суперечать одна одній. Агресивність має біологічну природу, однак соціум також може провокувати її прояви, а сама

особистість може частково управляти своєю агресивністю за допомогою вольових актів, а також змістоутворення [43].

Психіатр Ю. Б. Можгінський теж розглядає кілька видів агресивності, переважно акцентуючи увагу на клінічних параметрах дослідження.

Соціальна агресивність об'єднує переважно дії антигромадської спрямованості: крадіжки, хуліганство, вимагання, – зумовлені корисливими мотивами, мотивами задоволення потреб, помсти (хуліганські дії проти кривдників).

Ситуаційна агресивність – це дії і висловлювання в ситуації конфлікту, обумовлені особливостями особистості, темпераментом, вихованням, тощо. Основною ознакою даного виду агресії є конфліктність, дратівливість. Такі індивіди з дитинства вирізняються агресивними спалахами у відповідь на зауваження або невиконання їхніх вимог, які в подальшому стають більш регулярними. Ситуаційна агресивність, як правило, з'являється на тлі депресивного настрою у вигляді нудьги, похмурості. Нерідкі скарги на стомлюваність, слабкість, головний біль.

Імпульсивно-садистична агресивність є психопатологічним варіантом агресивної поведінки, яка поєднує садистичні нахили і автоматизовані дії, до якого відносяться агресивні прояви різної тяжкості. Імпульсивна агресія завжди виникає на тлі почуття гніву, злості щодо об'єкта агресії. Жорстокість здебільшого виявляється в домашніх умовах: підлітки несподівано б'ють, штовхають сестру, матір, бабусю, замахуються або кидаються на них з ножем; перекидають і ламають меблі. Вона виникає або зовсім без приводу, або цей привід зовні ніяк не відповідає ступеню проявленої підлітком жорстокості.

Імпульсивна агресивність виникає на тлі поганого настрою відчуттям туги, плаксивістю. Можуть з'являтися суїцидальні думки. Часто підлітки вважають, що саме депресія «штовхає» їх до агресивних вчинків, при чому не можуть назвати реальної причини жорстокості. Перед вчиненням агресивних

дій у них, як правило, з'являються тривога, «хвилювання», «напруга», страхи, безсоння. Цей вид агресії може супроводжуватися зміною свідомості.

Існує також перехідний варіант між ситуаційною і імпульсивною агресивністю: вона починається, як ситуаційна, у відповідь на конфлікт, але потім доходить до імпульсивно-садистських розмірів. Таку агресивність Ю. Б. Можгінський називає трансформованою. Підліткам, схильним до проявів такого типу поведінки, притаманні грубість, дратівливість, конфліктність, зниження настрою, похмурість. У момент «чергового» конфлікту дратівливість і збудливість «зашкалюють», дії стають незрозумілими, проявляються некерованість, садизм, підлітки ніби «звіріють».

При надцінній агресивності мотивація насильницьких дій виявляється на основі патологічних надцінних ідей переслідування, помсти, викриття і може включати в себе стани, при яких зазначені ідеї сягають рівня марення з ознаками галюцінаторного переживання [41].

Рядом психологів (О. Ю. Михайлова [40], Ю. Б. Можгінський [41], О. Р. Ратінов [50]) виділяється кілька форм прояву агресії саме у підлітків:

- мотиваційна, або смислова, агресія, як доцільна адаптивна форма поведінки для забезпечення задоволення життєвих потреб суб'єкта або його виживання;

- агресія на рівні примітивної реакції на ситуацію, яка не задовольняє. Підлітки ще неспроможні впоратися з важкими ситуаціями, на відміну від дорослих, що зумовлено їх високою суспільною залежністю (бажанням мати вищий соціальний статус, матеріальну і фінансову самостійність) та їхніми психологічними особливостями: недостатнім розвитком сфери мотивацій, відсутністю сталої системи внутрішніх цінностей, конструктивної програми поведінки в конфлікті і фруструючих ситуаціях;

- агресія в результаті неадекватної оцінки ситуації, коли вибір поведінкової програми пов'язаний, перш за все, із суб'єктивною оцінкою ситуації. Недостатність розвитку пізнавальної діяльності підлітків і їх рівня

узагальнення і абстрагування, утруднення в розумінні суттєвого і другорядного, встановленні причинно-наслідкових зв'язків призводять до виникнення у підлітків труднощів у прийнятті рішення в емоційно важких ситуаціях;

- афективна агресія, коли емоції впливають на підвищення загальної нервово-психічної напруги, рівня активації, наділяючи підлітка енергетичним потенціалом для агресивного прояву. Вікові особливості підлітків впливають на те, що агресія у них часто проявляється як емоційний вибух, неадекватний і несподіваний для оточення [40, 41, 50].

Тривалі дослідження психологів над підлітками дозволили виявити декілька форм агресивної поведінки, які найбільш часто зустрічаються в школі:

1) агресивна поведінка при гіперактивності проявляється у вигляді приставань до інших дітей, раптових бійок, неадекватних вчинків, збудливості, запальності, псування майна, тощо. Це обумовлено труднощами адаптації підлітка у тому соціумі, який ставить високі вимоги до його рівня зрілості;

2) агресивна поведінка лідерства проявляється в егоцентричному прагненні до влади і лідерства, зухвалої поведінки, суперництва, порушення дисципліни. Подеколи це обумовлено властивостями темпераменту, які можуть стати цінними рисами характеру в процесі соціалізації. Часто потреба влади є компенсацією нереалізованої потреби любові і визнання;

3) агресивна поведінка демонстративності проявляється у вигляді постійних спроб звернути до себе увагу всякою ціною, включаючи агресивні витівки. Зухвала поведінка явно розраховано на глядача: учень приймає роль розумника, клоуна, «супермена». Іноді інфантильна поведінка є наслідком дефіциту уваги та любові в дитинстві;

4) агресивна поведінка помсти проявляється у ворожості, мстивості, підозрілості, недовірі, як спосіб встановлення справедливості, бажання захиститися від «ворогів»;

5) агресивна поведінка страху. Страху змушують підлітка бути готовим відбити напад або іншу небезпеку. Вони досить перебільшені і агресивна реакція нерідко буває надмірною і випереджувальною.

6) агресивна поведінка тривоги. Тривога часто не піддається поясненню, тож агресія або направляється усередину і проявляється в переїданні, вживанні солодоців, жувальних гумок, у марній траті часу, біля телевізора, комп'ютера, як намагання заглушити тривогу, або посилається назовні через роздратування, плітки, невдоволення;

7) агресивна поведінка провини. Почуття провини викликає душевні страждання, а дитина бажає швидше їх позбутися, спокутувати свою провину вчинками, або повернути агресію на джерело страждань;

8) агресивна поведінка низької самооцінки часто проявляється у вигляді підвищеної запальності, вразливості і формується від критичності, причіпок, кепкувань;

9) агресивна поведінка завищеної самооцінки проявляється в зарозумілості, впевненості у своїй значимості, «геніальності». Діти впевнені, що їх не цінують, не розуміють, несправедливо ставляться, тому вони або набувають зарозумілого вигляду, залишаючи поряд з собою лише захоплених шанувальників, замикаються і відмежовуються, або переслідують слабших, відчуваючи задоволення від їхніх страждань [41].

Отже, розглянуті нами типології і класифікації не вичерпують усі видові прояви агресивної поведінки людини, але дозволяють побачити неоднозначність її можливого прояву у підлітків.

1.2. Особливості агресивних проявів у дітей підліткового віку

Дослідження психологічної науки свідчать, що агресивні підлітки – це перш за все звичайні діти з нормальними задатками, а риси, якості агресивності вони набувають під впливом помилок, упущень, недоробок у виховній роботі, складнощів в навколишньому світі. Психологи вважають,

що агресивність підлітків, в основному, формується як форма протесту через незадоволення своїм соціальним статусом, проти нерозуміння дорослих, що виявляється у девіантній поведінці, на яку можуть вплинути і їх природні риси: темперамент, сила емоцій, збудливість, які сприяють формуванню запальності, дратівливості та інших негативних рис характеру [42].

На даний час проблема агресивної поведінки є достатньою гострою і все більше привертає увагу різних фахівців, у тому числі освітян, психологів, соціальних педагогів. Нестабільність політичного, економічного, соціального стану країни є важливим фактором зростання агресії серед населення. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно позначаються на психології людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість та насильство. Також велику роль відіграють засоби масової інформації, кіно, мережа Інтернет, які регулярно пропагують культ жорстокості та насильства. Агресивна поведінка особливо яскраво проявляється у підлітковому віці, коли дитина у процесі розвитку особистості та впевненості у собі, як самостійний дорослий, висловлює своє невдоволення, свій гнів через прояв агресивної поведінки.

Агресивна поведінка поширена серед підлітків у зв'язку з інтенсивним психофізичним розвитком, активною асиміляцією різних форм поведінки. Говорячи про агресивну поведінку підлітків, необхідно сказати про психолого-педагогічні особливості підліткового віку. Центральним процесом у віці підлітка є відкриття свого «Я». Новим та головним видом психологічної діяльності для підлітків стає рефлексія та самосвідомість. Ось чому підлітків так приваблює можливість дізнатися щось нове про себе, про свої здібності [31].

Мислення підлітків набуває особистісного, емоційного характеру і пов'язане із самовизначенням підлітка та його прагненням до вироблення власного світогляду. Самосвідомість хлопчаків та дівчат переважно

спрямована в майбутнє. Цей вік сповнений романтизму і водночас побоювань, як складеться життя майбутньому.

В емоційній сфері підлітків зберігається підвищена вразливість, чутливість, а піднесений настрій часто змінюється депресією. Дуже болісно сприймається як їхня власна зовнішність, і здібності, способи вираження емоцій стали ширшими та краще контрольованими. Підліток може бути вже здатним відчувати глибокі «дорослі» відчуття, серйозні та стабільні почуття [10].

Значною мірою психолого-педагогічні доміанти розвитку визначаються кардинальними змінами в організмі дитини, швидким процесом статевого дозрівання. Особлива роль належить прискоренню фізичної та фізіологічної освіти. Поява у підлітка почуття зрілості є одним із центральних психологічних новоутворень його віку. Це обумовлено змінами у фізичному та статевому дозріванні, розвитком соціальних функцій, розширенням прав та обов'язків у сім'ї. При цьому дитина повинна бути незалежною та користуватися повагою з боку дорослих.

Підлітки дуже чутливі до зовнішніх форм ставлення до себе як до «дорослого». Чітко видно тяжіння зовнішніх форм зрілості (хода, одяг, зачіска, макіяж, розмови), які можуть приймати негативні форми (паління, пияцтво, нав'язлива музика, різкий тон тощо). Підліток прагне ідентифікувати себе сексуально. Тому у підлітковому віці, коли відбуваються швидкі процеси статевого дозрівання, хлопчики і дівчатка вкрай пильно ставляться до зовнішніх та внутрішніх змін, що відбуваються в них. Це природні та спонтанні процеси, які не повинні відбуватися самі по собі, а потребують добре продуманого педагогічного регулювання [11].

Результатом такого регулювання повинна стати орієнтація на характеристики «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки». Моделлю можуть бути батьки, герої кіно, книги тощо. Однолітки, які виділяються з навколишнього світу деякими особливими якостями та визначними

досягненнями, також можуть стати зразком для наслідування. Підлітки опановують багато корисних навичок і вмінь у спілкуванні з ними.

Прагнення до дорослості – досить суперечливе та складне явище: в ньому є низка протиріч у психолого-педагогічному плані:

- протиріччя між фізичним, фізіологічним відчуттям дорослості та бажанням побути ще дитиною, офіційним статусом школяра;
- суперечність у відносинах з дорослими;
- протиріччя між «необхідністю» та «небезпекою» [38].

Успішно долати труднощі дозволяє батькам та вчителям знання цих особливостей. Якщо вони не будуть прийняті до уваги, у підлітків можуть розвинутися постійні відхилення у поведінці та моральному розвитку, що в кінцевому підсумку призведе не тільки до аномальної поведінки, а й до скоєння правопорушень. Процес самоствердження може проходити по-різному, але головне – це «програвання ролей», і те, що стверджує підліток. Із них найбільш характерними є такі:

- «розумні» – підлітки, які претендують на визнання своїх інтелектуальних здібностей;
- «сильні, хоробрі, вольові» – підлітки, які зарекомендували себе за спортивні досягнення, відрізняються від своїх однолітків гарним фізичним розвитком, перевершують їх за силою;
- «активісти» – це підлітки, які беруть участь в активній громадській діяльності;
- «талановиті» – це підлітки, чиє самоствердження йде шляхом розвитку творчих здібностей;
- «захоплені» – підлітки, які мають потяг до сильних захоплень;
- «надійний друг, вірний супутник» – підлітки, головна перевага яких – уміння бути друзями, вірність дружнім обов'язкам, неписаному «кодексу честі» [20].

Важливо мати на увазі, що якщо підліток не задоволений вищезазначеними ролями, які є позитивними або навіть сумнівними, він

може піти шляхом негативного самоствердження, граючи роль «опозиціонера», «нереаліста», «лідера» (неформального лідера). Ці учні демонструють своє негативне ставлення до вчителів, до норм класного та шкільного життя, до навчання, до виконання домашніх завдань, вони вдаються до грубого фізичного тиску, щоб підкорити собі, залякати однокласників. Часто використовують силу вуличних друзів з неформальних груп, загрожують зв'язком із нею тощо [26].

Природно, що ці дії не можуть залишитись без педагогічної уваги та відповідних санкцій. Зрештою, середовище психологічної ізоляції розвивається навколо «важкої дитини», створюючи емоційний дискомфорт. Існує синдром «виштовхування із загальних рядів», що створює дефіцит корисної комунікації. Щоб компенсувати це, підлітки шукають спілкування поза класом, у школі, на вулиці, у неформальних групах. Тут вони швидко знаходять партнерів по комунікації, які, як і вони, почуваються «ізгоями» у класах, шкільній групі. Між ними виникає порозуміння, формуються спільні цінності та орієнтації, які не лише спотворені, а іноді й асоціальні. Такий погляд підштовхує підлітків до скоєння правопорушень та навіть злочинів. Потім буде дуже важко вивести підлітків з неформальних асоціацій [33].

Створення ситуації успіху у найважливіших видах діяльності для підлітків є найбільш ефективним способом запобігання негативним тенденціям у поведінці та моральному розвитку підлітків. Саме в цей період вони стабілізуються, якщо відбулися у попередньому періоді.

Агресивна поведінка проявляється в дитині під впливом її індивідуальних особливостей. У виникненні агресії беруть участь такі фактори, як вік, психічні особливості та зовнішні фізичні та соціальні умови. Але вирішальна роль у формуванні агресивної поведінки індивіда, на думку більшості дослідників цього питання, відводиться його соціальному середовищу.

Агресивні підлітки мають деякі особливості. Це такі риси, як примітивність, відсутність і мінливість захоплень, вузький кругозір, низький

рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідування. Вони характеризуються емоційною грубістю, гнівом, як проти однолітків, і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається або максимально позитивна, або максимально негативна самооцінка, переважання захисних механізмів, регулююча поведінка [28].

А. Бандура розробив модель рівнів агресивності підлітків залежно від характеру поведінкового регулювання та способів переробки інформації.

1. Рівень генералізованої агресії (проти «всіх» та «вся»). Підлітки використовують фізичну агресію для задоволення своїх примітивних потреб. Головна характеристика – це відсутність альтернативних способів поведінки, відкидання усіляких авторитетів, підозрілість.

2. Рівень виборчої локальної агресії. Такі підлітки вибірково агресивні по відношенню до тих, хто слабший за них. Недоброзичливі до тих, хто з якихось причин їх у чомусь «обганяє». Вони авторитетні у невеликій групі однолітків через спільні інтереси.

3. Рівень адаптивної (захисної) агресії. Агресивні дії застосовуються з метою захисту від реальної загрози життю чи здоров'ю. Підлітки, що перебувають на цій стадії агресивної поведінки, мають навички соціальної поведінки у відсутності стресової ситуації, але у конфлікті не керовані.

4. Рівень творчої агресії. Підлітки вміють спостерігати, прогнозувати, прагнуть зрозуміти те, що думають інші. Використовують здібності та вміння для помсти, не вдаючись до фізичного насильства [5].

Н. М. Платонова виділяє такі особливості, як: привертання уваги (демонстративна поведінка), самоствердження, завоювання авторитету групи однолітків, отримання матеріальних благ [46].

Формування агресивності підлітків обумовлене рядом факторів, до яких слід віднести: найближче оточення – сім'ю, однолітків; макросередовище – освітню установу, де вони перебувають тривалий час, культурні закони і традиції, засоби масової інформації [3].

Американські вчені С. А. Медник та Г. Д. Меллер віддають пріоритет іншим факторам. Вони стверджують, що гени відіграють вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки. Підтверджуючи цей факт, було вивчено ступінь наслідування дітьми рис своїх біологічних та прийомних батьків. Якщо прийомна дитина більше схожа на своїх біологічних батьків, то це явище можна розглядати з погляду біологічних детермінантів. Більша подібність між дитиною та її прийомними батьками є доказом впливу суспільства та навколишнього середовища (наприклад, навчання). Автори цієї теорії вивчили судові справи батьків (усиновителів та неусиновителів) та їх синів і дійшли висновку, що хлопчики з засудженими біологічними батьками, зазвичай, засуджуються порушення закону [26].

Поява агресивної поведінки пов'язана з безліччю факторів, таких як вік, індивідуальні риси особистості, зовнішні, фізичні та соціальні умови. Але найважливішу роль у формуванні агресивної поведінки людини, на думку більшості дослідників агресивної поведінки, грає її безпосереднє соціальне оточення.

Щодо підлітків? В. С. Журавльов, виділяє інші фактори:

- ендокринний вибух, різке наростання статевих гормонів, головним чином тестостерону у хлопчиків, що сприяє зростанню агресивної поведінки;
- органічне ураження головного мозку – травми, арахноїдити, менінгіти;
- ставлення соціуму та дорослих (школи, батьків) [24].

Також до основних причин агресивної поведінки варто віднести:

- невдоволення собою та занижена самооцінка – люди, незадоволені собою часто бувають схильні до агресивної поведінки, особливо до внутрішньої агресії (аутоагресії);
- невпевненість у собі – агресивні люди часто намагаються нав'язати іншим своє домінування і змушують дати їм дорогу;
- почуття провини – агресивна поведінка може бути викликана надмірним почуттям провини;

- недовіра – якщо людина має негативний досвід спілкування з людьми, може заздалегідь захищатися, намагаючись попередити ситуації, чимось нагадують йому те, що з ним уже було, людина начебто заздалегідь займає оборонну позицію, звідси та агресивну поведінку;

- погане самопочуття, перевтома – якщо людина не виспалася або погано почувається, вона більш схильна до агресивної поведінки;

- алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати – вони поступово розхитують нервову систему, що призводить до неадекватної агресивної реакції на, здавалося б, не варті уваги ситуації;

- дитячі психічні травми та дефекти виховання – нерідко підліток захворює на неврози та інші психічні захворюваннями через грубе ставлення батьків; дитяча психіка у сотні раз вразливіша, ніж психіка дорослої людини, що часто не враховується багатьма батьками, які з'ясовують стосунки у присутності дитини. Суворе виховання також може бути причиною агресивної поведінки;

- фільми, комп'ютерні ігри, Інтернет-ресурси, телепередачі зі сценами насильства – сцени насильства та стереотипи агресивної поведінки, які транслиуються у сучасних фільмах та телепередачах підкріплюють тенденції агресивних людей діяти саме так, а не інакше [25].

Значна роль належить сім'ї: саме в ній у взаємодії і взаємовпливу подружжя, батьків і дітей зароджуються основи норм і правил моралі, навичок спільної діяльності, формується світогляд, життєві плани і ціннісні орієнтації. Фахівці вважають, що реакція батьків на негативну поведінку підлітка, характер взаємин між ним і батьками, рівень гармонії або дисгармонії у сім'ї, відносини з братами і сестрами – це фактори, які впливають на виникнення агресивної поведінки підлітка в сім'ї та соціумі, на його взаємини з оточуючими [55].

У підлітковому віці вплив батьків уже обмежений, але ціннісні орієнтації підлітка, його розуміння суспільних проблем, моральна оцінка подій і вчинків обумовлені саме батьківською позицією. Основні конфлікти,

складності у спілкуванні часто бувають викликані саме особливостями батьківського контролю за навчанням, поведінкою підлітка, за його вибором друзів, тощо. Крайніми, найнесприятливішими для розвитку дитини випадками є або авторитарне виховання з жорстким тотальним контролем, або ж повна відсутність усякого контролю, коли підліток залишається на самоті, в повній бездоглядності. Окрім контролю в сімейних взаєминах важливі також батьківська турбота про дитину, їх очікування, послідовність або непослідовність вимог, які їй пред'являються, і, звичайно, емоційна складова цих взаємин – любов, прийняття чи неприйняття особистості дитини [536].

О. Ф. Бондаренко було виділено типи неправильного сімейного виховання, що сприяють формуванню агресивності у дитини:

1) виховання за типом гіпоопіки, або бездоглядність, яка зустрічається у сім'ях, деформованих алкоголізмом батьків, постійними конфліктами, а також сім'ях, формально благополучних, у яких виховання виконується декларативно, зводяться лише до матеріального добробуту. Підлітки, які виростають у таких умовах, часто набувають схильностей до шкідливих звичок: тютюнопаління, вживання алкоголю, токсичних і наркотичних засобів, – для них характерні втечі зі школи, вступ до антисоціальних підліткових груп, вчинення правопорушень. У результаті формуються злостивість, агресивність зі схильністю до бійок та інших негативних вчинків.

2) виховання за типом «кумир сім'ї» полягає в тому, що підліток у сім'ї стає центром уваги, постійно вихваляються всі його якості: зовнішній вигляд, інтелектуальні дані тощо. Таке виховання викликає у підлітка високу зарозумілість, переоцінку власних якостей, і нездоланну жагу визнання, а поведінка характеризується демонстративністю, підвищеним інтересом до дорогого вбрання, «престижних» речей і занять. Вони намагаються всяк привернути до себе увагу, а при невиконанні їх прагнень – стають злісними, агресивними.

3) виховання за типом «Попелюшки» полягає в тому, що батьки виявляють надмірну строгість, вимогливість до підлітка, вимагаючи беззаперечного послуху, в результаті чого формуються нерішучість, невпевненість у собі, лякливність, невміння відстоювати свої інтереси, а в деяких випадках – збудливість, запальність, агресивність [9].

Спостереження свідчать, що агресивні підлітки виховуються в сім'ях, де до них застосовується фізичне насильство. Діти, яких часто і сильно б'ють, вдома ведуть себе спокійно і покірно, але відносно сторонніх, однолітків проявляють агресивність. Покарання – це модель агресивного поводження, передана дитині дорослими. Прояви агресивної поведінки серед підлітків перебувають у повній залежності від сімейних взаємин, світогляду і поведінки батьків [61].

Взаємини дитини з братами або сестрами, також, є основоположними в виникненні агресивної поведінки. Соціолог Р. Фельсон виявив, що діти проявляють більше агресії проти рідного брата чи сестри, ніж проти всіх інших дітей, із якими вони спілкуються [59].

Також важливим для формування підліткової агресії є вплив макросередовища – школи, різних груп, у яких знаходиться підліток. Несприятливими факторами стають зміни шкільного закладу і колективу, часті зміни педагогів, які розрізняються педагогічною позицією. Як зауважує Т. М. Урутіна, в наші дні школа не завжди є прикладом мирного співіснування. Конфліктну ситуацію утворює розрив між рівнем інтелектуального розвитку і підготовленості дитини до школи і системою шкільних вимог, пов'язаних із навчанням, що теж може стати причиною агресивності в девіантних формах поведінки: обмані, пропуску занять, втечі з дому, надмірній дратівливості [60].

Агресивна поведінка, спрямована проти однолітків, зустрічається набагато частіше, ніж проти дорослих. По-перше, з однолітками дитина стикається щодня. По-друге, будучи слабкою сама, вона шукає жертву свідомо слабкішу за себе, що властиво для самоствердження.

На формування агресивної поведінки особливий вплив чинять засоби масової інформації і реклама. Дослідники масової реклами відзначають, що за останній час відбулося посилення агресивного змісту багатьох телевізійних програм і фіюмів, часто повторюваних протягом дня. З огляду на те, що реклама на телебаченні має сильний психологічний вплив на населення, можна стверджувати: найбільш сильно впливає вона на психіку підлітків [67].

У процесі вивчення літератури ми виявили, що психіатри та психологи прийшли до думки про переважно негативний вплив телебачення на підлітків, тому що:

- підлітки наслідують насильства, побачені на екрані;
- вони схильні ототожнювати себе з агресорами або жертвами;
- підлітки стають нечутливими до грубості, жорстокості;
- вони починають вважати насильство прийнятною моделлю поведінки або способом вирішення своїх проблем [39].

Вченими виділено чотири основних детермінанти підліткової агресії: зовнішні, соціальні, біологічні та індивідуальні. Серед соціальних детермінант агресії підлітків переважає фрустрація, фізичні і вербальні провокації, персональні дані об'єкта агресії (стать, раса) і підбурювання із боку оточення. Однак агресія породжується не тільки словами і вчинками інших людей, а й діями середовища, які підвищують імовірність виникнення агресії: шум, тіснота, спека, забруднене повітря, негативний вплив засобів масової інформації [7].

Відомості про агресію підліток отримує також із спілкування з однокласниками, поводить себе агресивно, спостерігаючи за поведінкою однолітків. Найбільш агресивні підлітки, швидше за все, є неприйнятими у своїй віковій групі і шукають друзів серед агресивних однолітків, що створює додаткові проблеми, оскільки в агресивному середовищі взаємно посилюється агресивність його членів.

Вивчаючи особливості агресивної поведінки підлітків не можна не враховувати гендерні відмінності. Вважається, що хлопчики агресивніші, ніж дівчатка, але насправді це не завжди так. Просто хлопчача агресія проявляється більш відкрито, без страху покарання, а дівчатка прагнуть приховати своє невдоволення, побоюючись осуду з боку старших та вчителів. Хлопчикам-підліткам властиво навіть схвалювати усілякі прояви фізичної агресії та звинувачувати їхню жертву. У дівчаток ж непряма агресія має наростаючий характер [53].

Хлопчики-агресори домінують. Дівчатка – непомітні і хитрі, агресія з їхньої сторони може проявлятися в прихованій формі: жартують, висміюють, маніпулюють колом подруг, розпускають чутки і підбурюють інших підлітків проти особи, яка їм не подобається.

Важливим аспектом у розумінні причин прояву агресивності є акцентуації характеру – «крайній варіант норми, при якому окремі риси характеру надмірно посилені» (А. С. Лічко). Через граничне посилення одних особистісних рис за рахунок інших підлітки стають вразливими при попаданні в ситуації або оточення певного типу. Сприятливими до прояву агресивної поведінки у підлітків можуть бути астено-невротичний, гіпертимний, істероїдний, нестійкий, епілептоїдний типи акцентуацій характеру [33].

Одна і та ж поведінкова реакція різними особами може сприйматися по-різному: і як неприпустимо агресивна, і як нормальна, залежно від норм і цінностей, закріплених у свідомості підлітка, і тієї культури, в якій він живе.

Рівень самоконтролю, як знижений, так і підвищений, теж може бути причиною агресивних реакцій. У дітей зі зниженим самоконтролем внутрішні стримуючі механізми розвинені слабо, тому вони частіше можуть проявляти агресивність. Люди з розвиненими внутрішніми стримуючими механізмами здатні утриматися від агресивних проявів навіть у випадку надзвичайно потужної провокації [14].

Психолог І. В. Дубровіна виділяє дві найбільш поширені причини агресивної поведінки підлітків:

- 1) страх бути травмованим, скривдженим, піддатися нападу, отримати пошкодження;
- 2) пережита образа чи душевна травма, або сам напад [22].

Психолог В. В. Лебединський пов'язує причину виникнення агресивної поведінки з критичними періодами в онтогенетичному розвитку дитини і підкреслює, що діти є більш агресивними в період вікових криз [70].

Психолог В. В. Іванова [27] виділяє дві найбільш поширені причини агресивної поведінки підлітків:

- страх бути травмованим, скривдженим, піддатися нападу;
- пережита образа чи душевна травма, або сам напад.

Агресія дітей підліткового віку займає особливе місце у психолого-педагогічних дослідженнях. Д. Є Журавльов розглядає період з 13-16 років як суцільну багаторічну вікову кризу. В цей час у хлопчаків і дівчат стикаються два суперечливих один одному потяги: потреба у близькості та приналежності іншому та прагнення зберегти та затвердити власну ідентичність [24].

«У підлітковий період відбуваються соціальні цінності та формування життєвої позиції, психологічні та особистісні процеси розвитку дитини відбуваються не гладко, а різко та суперечливо» – пишуть Н. В. Перешеїна та М. М. Заостривцева [45, с.98]. Підліток – не дитина, а й не дорослий. Почуття дорослості у підлітка виявляється у прагненні до незалежності, у бажанні, щоб старші поважали гідність його особи, щоб рахувалися з його думкою. Його поведінка характеризується емоційною нестабільністю та чутливістю, сором'язливістю та агресивністю, напруженістю та конфліктними відносинами з іншими людьми, а також схильністю до крайніх оцінок та суджень. Агресивність у підлітковому віці можна розглядати як імітацію негативних «дорослих» моделей поведінки.

«У кожного віку є свої специфічні потреби та способи їх задоволення, які породжують ту чи іншу поведінку. Дуже часто потреби підлітків перевищують реальні можливості їх задоволення. Існує конфлікт між прагненням задовольнити перебільшені потреби та дуже обмеженими засобами, можливостями та потенціалом для їх задоволення. Такий конфлікт призводить до емоційної напруги, накопичення негативних і агресивних почуттів» – визначає Н. Д. Левітов, досліджуючи проблему агресивної поведінки підлітків [32, с. 53].

Слідкуючи за проблемою підліткової агресивності, Г. Є. Бреслав зазначає, що поступово агресія змінюється складнішими способами поведінки, опосередкованими соціальними нормами та моральними проявами. І лише у певній категорії дітей агресія залишається і, більше того, продовжує розвиватися, трансформуватися у стійке негативне сприйняття та ставлення до оточуючих. Він доводить, що агресивні дії можуть бути дуже різними за формою. До них відносяться дитячі витівки та ігри, підліткові суперечки, бійки та конфлікти [10].

Такі форми агресивної поведінки підлітків, як ситуаційно-агресивні реакції (у вигляді короткочасних реакцій на конкретну ситуацію); пасивно-агресивна поведінка (у вигляді бездіяльності або відмови від чогось); активна агресивна поведінка (у вигляді деструктивних або насильницьких дій) розглядає І. С. Зиміна [26, с. 85].

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку, Н. А. Дубинко визначає: недостатній розвиток інтелекту, недооцінену самооцінку, низький рівень самоконтролю, нерозвинені комунікативні навички, підвищену збудливість нервової системи [21].

М. І. Станкін вивчає зовнішні фактори, що впливають на умови формування агресивної поведінки. Одним із найбільш обговорюваних питань є вплив засобів масової інформації на агресивну поведінку підлітків. Автор є прихильником негативного впливу ЗМІ, і вважає, що діти навчаються поводитися агресивно, насамперед, спостерігаючи за чужою агресією.

Механізм формування агресивної поведінки за допомогою телебачення може виглядати наступним чином: надмірний ентузіазм до телепередач, агресивні фантазії, ототожнення себе з персонажем, оволодіння агресивним способом вирішення проблем та вплив на людей за допомогою агресії [57, с. 256].

І. А. Фурманов визнає сім'ю основним соціальним джерелом формування агресивної поведінки підлітків. Він указує на те, що агресія проявляється не тільки стосовно ворогів, незнайомих людей чи конкурентів. Психологічне чи фізичне насильство не є рідкістю для багатьох сімей. Як зазначає автор, на формування агресивної поведінки дитини впливають різні сімейні фактори, такі як низький ступінь згуртованості сім'ї, конфлікти, недостатня близькість між батьками та дитиною, несприятливі взаємини між дітьми, неадекватний стиль сімейного виховання [64].

І.А. Фурманов поділяє агресивну поведінку дітей на дві форми:

1. Соціалізована – діти зазвичай немає психічних порушень, вони низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію для привернення уваги, надзвичайно яскраво виражають свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка спрямована на отримання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення контактів з однолітками. Досягнувши уваги партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої зухвалі дії.

2. Несоціалізована – діти зазвичай страждають на будь-які психічні розлади (епілепсія, шизофренія, органічна поразка головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції і ворожість, що супроводжує їх, можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравмувальну або стресову ситуацію. Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до збудження та імпульсної поведінки. Зовні це проявляється найчастіше прямою вербальною та фізичною агресією. Ці хлопці не намагаються шукати співробітництва з однолітками, часто самі не можуть

виразно пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають емоційне напруження, що накопичилося, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Необхідно відзначити, що в житті найчастіше зустрічається поєднання деяких або навіть усіх видів агресії. Крім того, різноманітність проявів агресії у дітей та дорослих можна групувати на види як негативні властивості особистості, що виявляються у відносинах з іншими, у розладах поведінки та емоцій, таких як деструктивність, жорстокість, утиск, конфліктність, ворожість, запальність та гнівливість, мстивість та інші .

А. А. Романов виділяє такі типи агресивності у дітей та підлітків:

- гіперактивно-агресивна дитина – рухово-розгальмованим дітям важче бути дисциплінованими та слухняними;
- агресивно-образлива і виснажується дитина - підвищена чутливість, дратівливість, ранимість можуть провокувати агресивну поведінку;
- агресивна дитина з опозиційно-викликаючою поведінкою – дитина часто грубить, але не всім, а лише батькам, знайомим йому людям. Причина цього у стосунках із цими людьми;
- агресивно-боязлива дитина – ворожість, агресивність може бути засобом захисту від мнимої загрози, напади;
- агресивно-непритомна дитина – здатність до емоційного відгуку, співпереживання, співчуття до інших у цих дітей порушена.

Але не всі автори говорять про негативні наслідки агресивної поведінки, наприклад Б. Крейхі вважає, що в агресивності є певні здорові риси, які просто необхідні для активного життя. Це наполегливість, ініціатива, завзятість у досягненні мети, подолання перешкод. Ці якості притаманні лідерам. Е. Фромм зазначає: «Механізм оборонної агресії «вмонтований» у мозок людини і покликаний зберігати їх життєво важливі інтереси від загроз. Необхідно суворо розрізняти агресію біологічну, адаптивну, що сприяє підтримці життя, доброякісну, від злоякісної агресії, не пов'язаної із збереженням життя». Отже, агресивна поведінка сприймається

як поведінка, має негативні правові, моральні, емоційні аспекти. Агресивність – це властивість особистості, яке відбиває схильність до агресивної поведінки у разі фрустрируючої і конфліктної ситуації [63].

Таким чином, агресивна поведінка є деструктивною, руйнівною формою поведінки, спрямованою на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), і складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів. Проаналізувавши різні підходи на проблему виникнення агресивної поведінки, можна зробити висновок, що причини виникнення агресії поліфакторні. Тому, проводячи профілактику агресивних проявів у підлітковому середовищі, необхідно враховувати як природні, так і мікросоціальні і макросоціальні фактори.

Тож, причинами агресивної поведінки в підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість в собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

1.3. Психологічні аспекти корекції агресивної поведінки у підлітків

Проблема агресивної поведінки в підлітковому віці представляє науковий та практичний інтерес для багатьох дослідників. Проте спроби пояснити агресивні дії підлітків ускладнені тим, що не тільки у повсякденній свідомості, але й у професійних колах, а також у багатьох науково-теоретичних поняттях феномен агресивної поведінки отримує неоднозначні, досить суперечливі інтерпретації, що перешкоджає як його розумінню, так і можливості профілактики та психолого-педагогічної корекції.

С. Г. Шебанова надає таке визначення психолого-педагогічної корекції: «...це форма спільної професійної діяльності педагога, психолога та батьків, заснована на системі психолого-педагогічних заходів щодо виправлення порушень соціального, педагогічного та психічного розвитку дитини,

заснована на знанні вікових, соціокультурних та особистісних норм розвитку». Корекційна робота в цьому напрямку координує своє завдання щодо створення умов для повноцінного соціального розвитку кожної дитини у навчальному закладі та сім'ї» [69, с. 16].

У психології спочатку інтерес до психолого-педагогічної корекції був пов'язаний з розквітом фізіології, педіатрії, психіатрії, соціології і знайшов свій відбиток у роботах вітчизняних учених І. М. Сеченова, І. В. Тарханова, Н. П. Гундобіна, І. П. Павлова, В. М. Бехтерева та ін.

Л. М. Семенюк так визначає принципи психолого-педагогічної корекції та корекційної роботи:

- принцип єдності корекції та розвитку – необхідність корекційної роботи приймається тільки на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх та зовнішніх умов розвитку особистості дитини;

- принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини – координує вимогу відповідності ходу психічного та особистісного розвитку особистості нормативному розвитку, з одного боку, та визнання факту унікальності та неповторності конкретного шляху розвитку кожної особистості – з іншого;

- принцип «коригування зверху вниз» засобами створення зони найближчого розвитку дитини – по-перше, така форма корекції повинна мати характер активного формуючого впливу на виникнення та становлення новоутворень, що становлять сутнісні характеристики віку, по-друге, на відміну від корекції «знизу нагору», спрямованої на вправу та зміцнення вже наявних у людини функцій та здібностей, корекція «зверху вниз» носить випереджальний характер, і спрямована на формування тих здібностей, які становлять найближчу перспективу розвитку, визначаючи рівень розвитку особистості відповідно до очікувань та нормами цієї спільноти;

- принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань – цілі та завдання будь-якої корекційно-розвивальної діяльності повинні бути сформульовані у вигляді системи задач трьох рівнів:

корекційного (виправлення відхилень, порушень розвитку, вирішення труднощів розвитку); профілактичного (попередження відхилень та труднощів у розвитку) та розвиваючого (оптимізація, стимулювання, збагачення змісту розвитку);

- принцип єдності діагностики та корекції – ефективна корекція може бути побудована лише на основі ретельного та всебічного вивчення, а найточніші та найгрунтовніші діагностичні дані безглузді, якщо їх не підкріплено продуманою системою психокорекційних заходів;

- принцип пріоритетності корекції каузального типу, який спрямований на усунення або нівелювання самих причин, які є джерелом цих негативних явищ у розвитку особистості;

- діяльнісний принцип корекції – основним способом корекційно-розвивального впливу є організація активна діяльність дитини, під час реалізації якої створено умови для її орієнтування у «важких», конфліктних ситуаціях, організовано їх вирішення та закладено необхідну основу для позитивних зрушень у розвитку особистості дитини;

- принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу стверджує необхідність використання всього арсеналу методів, технік та прийомів;

- принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у корекційній програмі – успіх психолого-педагогічної корекційної роботи з дитиною без співпраці з батьками або іншим значимим соціальним оточенням виявляється або недостатньо високим, або абсолютно неможливим, повна реалізація цілей психолого-педагогічної корекції досягається лише через зміну життєвих відносин дитини з її найближчим соціальним оточенням [54].

Л. О. Андрюшина стверджує, що психолого-педагогічна корекція має ряд основних функцій:

- відновлення позитивних якостей, які переважали у підлітка до того, як він відчував труднощі у вихованні та звернення до пам'яті підлітка про його соціально схвалювані дії;

- компенсуюча функція полягає у формуванні у підлітка прагнення компенсувати будь-яку відсутність успіху в захоплюючій діяльності (спорті, праці тощо);

- стимулювання, спрямоване на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності особистості; реалізованої за допомогою позитивної чи негативної оцінки, тобто, не байдужого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його дій та вчинків;

- виправна, пов'язана з усуненням та корекцією негативних якостей підлітка та спрямована на застосування різних методів корекції поведінки (заохочення, переконання, приклад тощо) [4].

О. Д. Гонєєва встановлює, що принципи психолого-педагогічної корекції є основними вихідними положеннями корекції. Принципи розкривають механізми, що допомагають розвитку та корекції особи, а також правила поведінки учасників впливу. Принципами можуть бути внутрішні переконання, погляди, певні цінності та норми. Норми є сукупністю неписаних правил, що визначають, що правильно і що не правильно, що допустимо, а що неприпустимо. Норми можуть бути задані спочатку та можуть бути розроблені групою [15].

Вчена виділяє шість напрямків психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки:

- зниження рівня особистісної тривожності;
- формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток співчуття;
- розвиток позитивної самооцінки;
- формування способів вираження свого гніву соціально схвалюваним, прийнятним способом, безпечним для себе та оточуючих, а також реагування на негативну ситуацію загалом;

- навчання технікам та способам управління власним гнівом, розвиток контролю за деструктивними емоціями;
- навчання конструктивним способам поведінки у проблемній ситуації, усунення деструктивних елементів у поведінці [15].

Для психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, вмінню знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів. При побудові діяльності з агресивним підлітком важливо з повагою і розумінням ставитися до його внутрішнього світу, в якому накопичилося дуже багато руйнівних негативних емоцій і вони можуть з ними впоратися. За агресивною поведінкою, як правило, ховається розчарування, незадоволеність, знедоленість.

Без позитивної уваги та прийняття особистості дитини з боку соціального педагога та психолога вся робота з психолого-педагогічної корекції буде приречена на невдачу, тому що підліток, найімовірніше, втратить довіру до психолога і буде чинити опір подальшій роботі. З метою проведення успішної психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки виділяють низку принципів, на яких будується взаємодія педагогічних працівників, соціального педагога та психолога з дитиною під час спільної роботи:

- контакт із дитиною; шанобливе ставлення до особи дитини.
- позитивна увага до внутрішнього світу дитини.
- безоцінне сприйняття особи дитини, прийняття її загалом.
- співпраця з дитиною – надання конструктивної допомоги у відповіді на проблемні ситуації та напрацювання способів саморегуляції та контролю.

Найбільш ефективні методи психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків старшого віку було виділено В. І. Долговою:

1. Групове обговорення, що ґрунтується на обговоренні учасниками певних ситуацій чи позицій та їх розгляді з різних позицій. Внаслідок групового обговорення спочатку неоднорідні і навіть екстремальні позиції

учасників згладжуються та стають єдиною, загальною усередненою думкою – груповою нормалізацією.

2. Аналіз ситуацій, запропонованих в ігровій формі, та моделювання життєвих ситуацій: дозволяє підліткам аналізувати свою поведінку, виходячи із ситуацій, які вони програють, їх думок та поведінки інших учасників.

3. Гра як діяльність людини, спрямована на умовне моделювання деякої діяльності, що розгортається, як форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямованих на відтворення та засвоєння соціального досвіду, закріпленого у соціально фіксованих способах дії суб'єкта, у суб'єктах науки та культури. Рольова гра як елемент психодрами, коли її учасники виконують різні значущі їм ролі в реальне життя; символічна гра – різновид гри, в якій реальність відтворюється як символів чи знаків, а ігрові дії виконуються в абстрактній символічній формі.

4. Робота в парах, трійках, мікрогрупах використовується під час навчання навичкам чи будь-якому іншому етапі навчання [19].

Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки в підлітковому віці має особливе значення за таких причин:

- якщо агресивна поведінка не коригується, вона фіксується та розвивається;
- підліткова агресія тісно пов'язана із серйозними проблемами у дорослому житті;
- агресивність батьків призводить до агресивної поведінки дітей та множення його в наступному поколінні;
- за агресивність платять не лише жертва та агресор, а й суспільство [41].

Тому психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків у людській поведінці з використанням конкретних засобів та методів психолого-педагогічного впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах тощо. Напрями психолого-педагогічної корекції: робота з

підлітками, робота з батьками, спільна робота з підлітками, батьками та педагогами.

Висновки до першого розділу

Проблема агресії, агресивності та агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі досить актуальна. Агресивна поведінка є деструктивною, руйнівною формою поведінки, спрямованою на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів.

Проявами агресивної поведінки можуть бути: лихослів'я, забіякуватість, ворожість, зухвалість, злі жарти, жорстоке поводження з тваринами, невміння стримувати емоції, підозрілість, роздратування тощо.

Виділяють дві основні форми агресивної поведінки: вербальна та фізична. Існують два види агресії: доброякісна, яка з'являється в момент небезпеки та носить захисний характер, і злоякісна, яка є деструктивною, жорстокою. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на оточуючих і зовнішні предмети, і внутрішню – спрямовану людиною на саму себе.

Основними причинами агресивної поведінки в підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість у собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків поведінки людини за допомогою спеціальних психолого-педагогічних засобів та методів впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах тощо. Виділяються такі принципи психолого-педагогічної корекції: принцип єдності корекції та розвитку; принцип «нормативності» розвитку на

основі врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини; принцип «корекції зверху вниз» тощо.

Також виділяється дві основні форми психолого-педагогічної корекції: симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, яка усуває джерело та причини відхилень у розвитку.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Організація та проведення емпіричного дослідження

Агресія у підлітковому віці впливає на взаємини з батьками, друзями, однолітками, а також навчальну діяльність, індивідуальний розвиток, успішність у майбутній професійній діяльності. А.А. Реан у своїх працях дійшов висновку, що рівень виразності агресивних реакцій взаємопов'язаний із самооцінкою підлітків. Загальна тенденція полягає в наявності прямого зв'язку: чим вищий рівень самооцінки, тим вищі показники загальної агресії та різних її складових.

У вітчизняній психології, теоретичному аргументуванню питань проєктивних методик дослідження агресії, було приділено багато уваги. Для кращого розуміння механізму проєктивних методик, використовується поняття установки. Подане поняття установки, визначається як готовність і схильність суб'єкта до певних реакцій чи дій, представлені стимули. Проєктивні тести – психологічні тести, створені задля виявлення особистісних особливостей, де суб'єкту пропонується інтерпретувати малюнки чи невизначені зміни, такі, як чорнильні плями, з власної уяви, інші визначення, навпаки, громіздкі і багатослівні. Проте загальною особливістю будь-якого адекватного визначення є:

- 1) згадка проєкції як принципу, покладеного в основу методу;
- 2) вказівку на вільний характер відповідей випробуваного, які не оцінюються з точки зору їх правильності та неправильності;
- 3) вказівку на невизначеність та неоднозначність стимульного матеріалу, яких тим самим відрізняється від стимульного матеріалу інтелектуальних та інших тестів [47].

Не можна залишити без уваги і ще одну особливість проєктивних тестів – невизначеність інструкції для випробуваного. Вона виявляється у тому, що він, як правило, не уявляє собі, яким чином інтерпретуватимуться його відповіді. А. Анастасі дуже точно називає проєктні тести методиками «замаскованого тестування». Поняття «проєктивні», був застосований Л. Френком вперше, для зборів до купи, таких методичних прийомів як ТАТ, а також тест Роршаха, та інших подібних проєктивних методик. Особливі формальні ознаки, властиві більшій частині проєктивних методик, Л. Френкс зробив спробу класифікувати дані методики. Даний розподіл більш об'ємно визначає проєктну техніку.

Класифікація проєктивних методик Л. Франкла виглядає так:

1. Конститутивні – вони включають оформлення і структурування стимулів, а так само це матеріал стимулу якого потрібно надати сенс;
2. Конструктивні – пропунують створити з ізоформлених деталей осмислене ціле, а потім його пояснити
3. Інтерпретативні – в даному способі, потрібно пояснити якусь представлену перед випробуванням ситуацію або подію.
4. Катартичні – рекомендується вчинення ігрової діяльності в наданих спеціальних умовах.
5. Експресивні – даний метод проводиться на основі виконання випробуванням таких дій як малювання, на конкретно задану тему або вільну.
6. Імпресивні – для них характерно аналізувати результати, після вибору бажаного стимулу.
7. Адитивні – ґрунтуються на доповненні, завершенні випробуванням, будь-якої розповіді чи речення [48].

Прийнято говорити про такі відмітні ознаки проєктивних методик:

- 1) так звана невизначеність стимульного матеріалу або інструкції до завдання, завдяки чому випробуваний має відносну свободу у виборі відповіді або тактики поведінки;

2) діяльність піддослідного протікає в атмосфері доброзичливості та за повної відсутності оцінного відношення з боку експериментатора. Цей момент, а також те, що випробуваний зазвичай не знає, що у його відповідях діагностично значуще, призводять до максимальної проекції особи, яка не обмежується соціальними нормами та оцінками;

3) проєктивні методики вимірюють не ту чи іншу психічну функцію, а свого роду модус особистості у її взаєминах із соціальним оточенням [48].

Крім безлічі перетинів між категоріями, виділеними Л. Франком, сумнів виникає і щодо їхнього становища в класифікації. Немає однозначного пояснення, чому характер відповіді береться їм за основу класифікації, особливо після того, як було помічено, що відповідь багато в чому визначається характером стимулу. Можливо, основна відмінність між проєктивними техніками полягає у меті їх застосування, хоч і тут не виключені часткові збіги.[48]

Г.М. Прошанський спробував простежити всі ці відмінності у триступінчастій схемі аналізу проєктивних технік. Короткий опис цієї триступеневої класифікації виглядає так:

Стимули: а) вербальний; б) візуальний; в) конкретний; г) інші модальності;

Відповідь: а) асоціативна; б) інтерпретативна; в) маніпулятивна; г) вільний вибір;

Мета: а) опис; б) діагностика; в) терапія.

Особливістю даної класифікації є те, що останній пункт кожної категорії випадає із загального ладу або є протилежністю іншим пунктам

До проєктивних інтерпретативних, слід відносити тільки такі методики, в яких мається на увазі пояснення, інтерпретація випробуваним, якийсь поставленої перед ним ситуацією. Ця ситуація обов'язково містить у собі випробуваний стимул. Після чого слід роз'яснення випробуваним, що означає запропонована стимульна ситуація.

Інтерпретативний метод використовується для того, щоб наблизити до якогось усвідомлення суб'єкта. У психологічному консультуванні це використовується, щоб звести компоненти однієї людини до іншої, узагальненої і складової різнобічної варіації людини.

Пояснення інтерпретації можливо як у різних рисах особистості індивіда, а й у специфіці умов прояви проблеми. Також обов'язково включення всіх, або деяких описаних особливостей.

Передбачається, що за основу всіх інтерпретативних проєктивних методик було взято тематичний аперцептивний тест.

Існує Тест дитячої аперцепції (САТ) Цей тест був створений Я. Беллаком і спеціалізований до пред'явлення досліджуваних у віковій категорії від трьох до десяти років. До уваги респондента надається набір, що становить 10 карток з тваринами, у яких-небудь ситуаціях.

Мета цієї методики, що переслідується, полягає в тому, щоб упізнати головні потреби дитини, а також показник їх задоволення. Подивитися особливості взаємовідносини дитини та оточуючими її людьми, так само її можливі страхи та конфлікти.

Метод Рисункової фрустрації (Фрустраційний тест). Метод було запропоновано та розроблено С. Розенцвейгом. Був адаптований до пред'явлення дитячого варіанта, випробуваних у віковій категорії від 4 до 14 років.

Призначення описуваного тесту у вивченні реакції дітей на невдачу, а як і можливості впоратися зі становищем, яке заважає задоволенню потреб суб'єкта та її діяльності.

Методика дослідження особистості HandTest. Він призначений для пред'явлення будь-якої вікової групи. Можливість валідно прогнозувати схильність до «відкритої агресивної поведінки».

Цей метод використовується для глибокого вивчення особистості. Дозволяє валідно прогнозувати схильність до «відкритої агресивної поведінки».

«РАТ» – мальований апперцептивний тест. Ця методика зручна для застосування дослідження особистісних проблем підлітка. Завдяки тому, що відбувається ідентифікація та проекція, у зв'язку з чим виявляються глибинні, які не завжди можуть контролюватись свідомістю, переживання. Безпосередньо вивчаються сторони конфлікту всередині особистості, а також постраждалі сфери міжособистісних відносин. Усе це своєю чергою впливає стосовно поведінки підлітка та її освітньому процесу. Дана методика використовує стимульний матеріал у вигляді восьми контурних малюнків, що зображають 2, а деяких випадках 3, персонажа. Кожна людина представлена в умовній манері, без вираження вікових та статевих ознак, а також соціального статусу. Для діагностування додатково використовують тести, створені задля визначення агресивності підлітків.

До розробки або підбору програми, що коригує (розвиває) необхідно провести діагностику рівня агресивності в даний час у даного індивіда. Методики, які використовувались у даному дослідженні наступні: опитувальник «Вивчення агресивності» А. Басса-Даркі, критерії визначення агресивності М. Алворда та П. Бейкера (спостереження), опитувальник дитини очима дорослого А.А. Романова, методика «Тест Рука» (проективна методика), опитувальник «Особистісна агресивність», графічна методика «Кактус», опитувальник Л.Г. Почебут і т.д.

Апробація цього дослідження проходила серед підлітків міста Миколаєва. У дослідженні взяли участь підлітки 15-16 років у кількості 20 осіб: 9 хлопчиків та 11 дівчаток.

Метою даного дослідження було вивчити особливості агресивності у підлітковому віці у хлопчиків і дівчаток.

У процесі дослідження ставилися такі основні завдання:

1. провести діагностику показників та форм агресії за допомогою тесту А. Басса та А. Дарки;
2. провести діагностику за тестом агресивності (Опитувальник Л.Г. Почебут)

3. досліджувати міжособистісні відносини підлітків, використовуючи методику Т. Лірі;
4. провести емпіричне дослідження за допомогою патохарактерологічного опитувальника для підлітків А.Е. Лічко.

Агресивність має якісну та кількісну характеристики. Як і будь-яка властивість, вона має різну міру виразності: від майже повної відсутності до її граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її веде до пасивності, відомості, конформності тощо. Надмірний розвиток її починає визначати весь вигляд особистості, яка може стати конфліктною, нездатною до свідомої кооперації тощо. Сама по собі агресивність не робить суб'єкта свідомо небезпечним, оскільки, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю та агресією не є жорстким, а, з іншого боку, сам акт агресії може не набувати свідомо небезпечних та несхваних форм.

У життєвій свідомості агресивність є синонімом «зловмисної активності». Проте саме собою деструктивна поведінка «зловмисністю» не вважається, такою її робить мотив діяльності, ті цінності, заради досягнення та володіння якими активність розгортається. Зовнішні практичні дії можуть бути подібні, та його мотиваційні компоненти прямо протилежні.

Виходячи з цього, можна розділити агресивні прояви на два основних типи: перший – мотиваційна агресія, як самоцінність, другий – інструментальна, як засіб (маючи на увазі, що і та, і інша можуть проявлятися як під контролем свідомості, так і поза ним, і пов'язані з емоційними переживаннями: гнів, ворожість).

У практиці психологів цікавить мотиваційна агресія як прямий прояв реалізації властивих особистості деструктивних тенденцій. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великою мірою ймовірності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії.

Однією з таких діагностичних процедур є опитувальник Басса-Дарки. А. Басс, який сприйняв ряд положень своїх попередників, розділив поняття

агресії та ворожості та визначив останню як реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей та подій.

Опитувальник «Басса-Дарки» розроблений А. Бассом та А. Дарки у 1957 р. для діагностики агресивних та ворожих реакцій. Даний опитувальник широко поширений у зарубіжних дослідженнях, у яких підтверджуються його високі валідність та надійність [6].

Бланк для діагностики складається з 75 тверджень, на які випробуваний повинен відповісти «так» чи «ні». При створенні опитувальника, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс та А. Дарки виділили вісім видів реакцій: фізична, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. При аналізі отриманих даних, за допомогою ключа нараховуються бали, як за кожен «+» так і за кожен «-», відповідно знову ж таки ключем, по одному балу. Так індекс, ворожості включає п'яту (образу) і шосту (підозрілість) шкали. А індекс агресивності: першу (фізичну) третю (роздратування) та сьому (вербальну агресію) шкали. Нормою ворожості є величина її індексу, що дорівнює 6 плюс-мінус 3, а агресивності: 21 плюс-мінус 4. На кожному бланку піддослідний вказував свій вік та стать (Додаток А).

При складанні опитувальника автори користувалися такими принципами:

1. Питання може стосуватися лише однієї формі агресії.
2. Питання сформульовані таким чином, щоб максимально послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Використовуючи цю методику, слід пам'ятати те, що агресивність, як властивість особистості, і агресія, як акт поведінки, можуть бути зрозумілі у ході психологічного аналізу мотиваційно-потребуючої сфери особистості.

Наступна методика тест агресивності (Опитувальник Л.Г. Почебут). Виявляє простий стиль поведінки у стресових ситуаціях та особливості пристосування у соціальному середовищі за 5 шкалами [47].

Агресивна поведінка за формою прояву поділяється на 5 шкал:

1. Вербальна агресія (ВА) – людина вербально виражає своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи.
2. Фізична агресія (ФА) – людина виражає свою агресію стосовно іншої людини із застосуванням фізичної сили.
3. Предметна агресія (ПА) – людина зриває свою агресію на навколишніх предметах.
4. Емоційна агресія (ЕА) – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, що супроводжується підозрілістю, ворожістю, ворожістю або недоброзичливістю щодо нього.
5. Самоагресія (СА) – людина не перебуває у мирі та злагоді з собою; у нього відсутні чи ослаблені механізми психологічного захисту; він виявляється беззахисним в агресивному середовищі [47].

Інструкція до тесту: передбачуваний опитувальник виявляє ваш простий стиль поведінки у стресових ситуаціях та особливості пристосування у соціальному середовищі. Вам необхідно однозначно («так» чи «ні») оцінити 40 наведених нижче тверджень.

Текст тверджень для опитувальника Л.Г. Почебут представлений у Додатку Б.

Третя методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі знаходиться у додатку В. Використовувана методика Т. Лірі призначена для дослідження уявлень про себе та ідеальне «я». За допомогою даної методики можна виявити переважаючий тип відносин до людей у самооцінці та взаємооцінці [35].

Методика Т. Лірі дозволяє провести більш поглиблену діагностику тих характеристик образу Я, які стосуються міжособистісних відносин. Оцінка ставлення до себе проводиться у разі восьми шкалам, відповідним восьми типам ставлення до оточуючих: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядкований, залежний, доброзичливий, альтруїстичний. Методика створена Т. Лірі, Г.Лефорджем, Р. Сазеком у 1954 році і призначена для дослідження уявлень про себе та ідеальне «я». За допомогою

даної методики можна виявити переважаючий тип відносин до людей у самооцінці та взаємооцінці.

Загальне враження про людину і людину про саму себе в процесі міжособистісних відносин найчастіше визначають два фактори: домінування-підпорядкування та дружелюбність-агресивність. Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему як кола, розділеного на сектори.

У тому колі по горизонтальній та вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, дружелюбність-ворожість. У свою чергу ті сектори поділені на вісім октант – відповідно до більш приватних відносин, які певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостереження поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих («з боку»), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «Я». Відповідно до цих рівнів діагностики змінюється інструкція відповіді. Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче результати випробуваного до центру кола, тим сильніший взаємозв'язок цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінує вертикальна (домінування-підпорядкування) або горизонтальна (дружелюбність-ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центру кола вказує на адаптованість чи екстремальність інтерперсональної поведінки.

Враховуючи важливе значення мотивації до участі у дослідженні для отримання достовірних результатів, ми зацікавили юнаків та дівчат тим, що:

а) участь у дослідженні могло бути анонімним (у разі вказувалися лише ініціали піддослідного);

б) після обробки даних результати були доведені до відома кожного учасника дослідження (кожному ми роздавали листочки з його результатами та проводили групову консультацію щодо їх інтерпретації).

Методика проводилася одного дня, що дозволяло виключити вплив тимчасових ситуаційних чинників.

Ці організаційні заходи, на наш погляд, дозволили підвищити достовірність одержаних результатів.

Четверта наша методика – опитувальник ПДО (Лічко). У підлітковому віці від типу акцентуації характеру значною мірою залежать особливості поведінки в різних умовах і під впливом різних обставин. На основі знання цього психотипу, можна зі значною ймовірністю прогнозувати поведінку у певних ситуаціях. Зокрема, можна передбачити ті психогенні фактори, які, швидше за все, здатні спонукати до саморуйнівної поведінки, а також ті форми, які вона може вилитися (Додаток Д).

Кожен літерний символ дорівнює одному балу на користь відповідного типу. Методику ПДО не тільки можливо, але і необхідно застосовувати при обстеженні підлітків на наявність проблем особистісного порядку, а також на прогнозування можливості так званої поведінки, що відхиляється.

Під час проведення психологічного тестування бажано дотримання наступних принципів:

- 1) наявність більше одного експериментатора сприяє більш адекватному проведенню тестування;
- 2) необхідно стежити за тим, щоб усі обстежувані ясно та чітко засвоїли інструкцію з тим, щоб у процесі власне тестування виникало якнайменше запитань;
- 3) за одним столом не повинно бути більше одного тестованого;
- 4) випробувані не повинні перемовлятися між собою, пояснювати один одному інструкцію, і тим більше необхідно припиняти спроби обстежуваних висловлювати свої думки та думки щодо пунктів опитувальника, запитувати один в одного як він (вона) відповіли на якусь тему;
- 5) за бажання обстежуваних вийти на кілька хвилин не варто чинити в цьому перешкод, оскільки, з одного боку, процедура не вимагає безперервного тестування, а з іншого – нетривалий відпочинок сприяє більшій зосередженості у виборі відповідей.[34].

Вищезазначений опис психодіагностичного інструментарію дає можливість перейти до наступного етапу емпіричного дослідження рівня агресії у дітей підліткового віку – представлення та опис отриманих результатів.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

Будь-якому спеціалісту при підборі та реалізації програми рекомендується вирішувати ті чи інші завдання з метою зниження рівня агресії:

- навчання навичкам релаксації, зняття емоційної напруги, навчання самоконтролю;

- формування самосвідомості адекватної самооцінки;

- Формування здатності до співпереживання, співчуття, довіри оточуючим;

- Розвиток вміння взаємодіяти з оточуючими людьми.

Виконання цих завдань дає можливість підліткам знизити рівень агресивності до прийняттого, і таким чином досягти більш сприятливої соціалізації.

Форма роботи (індивідуальна або групова) і тривалість реалізації програми повинна підбиратися психологом відповідно до завдання програми та очікуваного результату, а також з урахуванням психологічних особливостей підлітків. Після проведення коригуючої (розвивальної) програми психологу (педагогу) необхідно провести той же набір діагностичних методик, що він застосовував до проведеної програми, що коригує (розвиває).

Таким чином, у підлітковому віці основними причинами агресії виступають неадекватна самооцінка, низький рівень соціально-психологічної компетентності, холеричний тип темпераменту, неправильна оцінка поведінки іншої людини, недостатня психологічна стійкість, відсутність

здатності до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, а також акцентуація характеру різні протиріччя, притаманні даного віку. Основним протиріччям є протиріччя між потребами особистості, що зростають, і можливостями їх задоволення. Воно може набути форми протиріччя між мріями (уявленнями) та дійсністю. Нині проблема агресивності найбільш гостро поводить. Вона виявляється у грубій нецензурній лексиці, агресивній поведінці, дратівливості тощо. Сучасні психологи розробляють і комбінують всілякі корекційно-розвиваючі програми зі зняття агресивності (або її прояву), використовуючи у цьому різні методики.

З метою виявлення агресивної поведінки підлітків було проведено діагностичне дослідження.

Результати дослідження підліткової агресивності за методикою Л.Г. Почебут представимо у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження підлітків за методикою Л.Г. Почебут

№ з/п	Ім'я підлітка	Загальний рівень агресивності	Підвищений рівень за шкалою
1	Єлизавета Б.	норма	ВА, СА
2	Артем В.	норма	ПА, ФА
3	Заріна Г.	норма	ВА
4	Ріната Г.	норма	ВА, СА
5	Марія Г.	норма	ВА
6	Павло К.	норма	ПА, ФА
7	Кирило К.	завищений	ФА, ЭА
8	Федір К.	норма	ПА, ФА
9	Максим К.	норма	ПА, ФА
10	Маргарита К.	норма	ВА
11	Вероніка К.	норма	ВА
12	Олена Л.	норма	ВА
13	Катерина М.	норма	ВА
14	Михайло М.	норма	ПА, ФА
15	Андрій М.	норма	ПА, ФА
16	Марія О.	норма	ФА,
17	Єлизавета Н.	норма	ВА
18	Лілія П.	завищений	ВА, ЭА

19	Олександр П.	норма	ФА
20	Роман Я.	завищений	ВА, ПА, ЭА

За результатами тесту було виявлено, що з 3 (15%) підлітків виявлено підвищений загальний рівень агресивності – Кирило К., Лілія П. і Роман Я. В інших 17 (85%) підлітків загальний рівень агресивності гарзд.

За окремими шкалами у 20 (100%) підлітків був підвищений рівень. У деяких бал завищував за кількома шкалами.

Завищена шкала вербальної агресії – 11 підлітків (55%) – Єлизавета Б., Заріна Р., Рената Р., Марія Р., Маргарита К., Вероніка К., Олена Л., Катерина М., Єлизавета Н., Лілія П і Роман Я.

Завищена шкала предметної агресії – 7 підлітків (35%) – Артем В., Павло К., Федір К., Максим К., Михайло М., Андрій М. та Роман Я.

Завищена шкала фізичної агресії – 9 підлітків (45%) – Артем В., Павло К., Федір К., Максим К., Михайло М., Андрій М., Дар'я О., Олександр П. та Климентій К.

Завищена шкала емоційної агресії – 3 підлітки (15%) – Кирило К., Лілія П. та Роман Я.

Підвищена шкала самоагресії – 2 підлітків (10%) – Єлизавета Б. та Рената Г.

При обробці результатів виявилось, що у дівчаток значно переважає підвищений рівень вербальної агресії (людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи), у хлопчиків – фізична (людина висловлює свою агресію по відношенню до іншої людини із застосуванням).

З отриманими індексами агресивності та ворожості за методикою Басса-Дарки можна ознайомитись завдяки таблицям 2.2. та 2.3.

Індекс агресивності за методикою Басса-Дарки

Показник	Нижче норми	Норма	Вище норми
Кількість випробуваних дівчат	2 (18%)	8 (73%)	1 (9%)
Кількість піддослідних юнаків	1 (11%)	6 (67%)	2 (22%)

З представленої таблиці видно, що в середньому індекс агресивності у більшості піддослідних, як у дівчат, так і у юнаків перебуває в нормі, але агресивність, що знаходиться нижче за норму, спостерігається у 3 осіб, і переважно у дівчат. Показників, що перевищують норму, було виявлено також у 3 підлітків. В даному випадку переважно у юнаків.

Таблиця 2.3.

Індекс ворожості за методикою Басса-Дарки

Показник	Нижче норми	Норма	Вище норми
Кількість випробуваних дівчат	1 (9%)	7 (64%)	3 (27%)
Кількість піддослідних юнаків	0 (0%)	5 (56%)	4 (44%)

За результатами даної таблиці можна сказати, що низький показник індексу ворожості спостерігається тільки в однієї дівчини з усієї кількості піддослідних, більшості випробуваних, як і з індексом агресивності, властива норма, 27% дівчат, і 44% юнаків відзначилися з показником ворожості вище за норму.

При дослідженні міжособистісних стосунків у студентській групі нам необхідно було виявити переважаючий тип стосунків до молодих людей. Цей результат було отримано з допомогою методики Т. Лірі. У ході її проведення

використовувалася наступна інструкція: «Поставити знак «+» проти тих визначень, які відповідають уявленню про себе. якщо немає повної впевненості знак «+» не ставити». Опитувальник містить 128 оціночних суджень, у тому числі у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Максимальна оцінка рівня – 16 балів, але вона поділена на чотири ступені виразності відношення.

Таблиця 2.4.

Результати дослідження підлітків за методикою Т. Лірі

№ з/п	Ім'я підлітка	Кількість балів
1	Єлизавета Б.	3
2	Артем В.	9
3	Заріна Г.	5
4	Ріната Г.	11
5	Марія Г.	15
6	Павло К.	6
7	Кирило К.	4
8	Федір К.	1
9	Максим К.	8
10	Маргарита К.	13
11	Вероніка К.	16
12	Олена Л.	2
13	Катерина М.	2
14	Михайло М.	7
15	Андрій М.	4
16	Марія О.	9
17	Єлизавета Н.	5
18	Лілія П.	3
19	Олександр П.	9
20	Роман Я.	9

Найбільш заштриховані на профілі октанти відповідають переважаючому стилю міжособистісних відносин цього індивіда. Характеристики, які не виходять за межі 8 балів, властиві гармонійним особам. Показники, що перевищують 8 балів, свідчать про акцентуацію властивостей, що виявляються цим октантом. Бали, що досягають рівня 14-16, свідчать про труднощі соціальної адаптації. Низькі показники по всіх

октантах (0-3 бали) можуть бути результатом скритності та невідвертості випробуваного. Якщо психограмі немає октантів, заштрихованих вище 4-х балів, то дані сумнівні щодо їх достовірності: ситуація діагностики не схилила до відвертості.

Перші чотири типи міжособистісних відносин (октанти 1-4) характеризуються тенденцією до лідерства та домінування, незалежністю думки, готовністю обстоювати власну думку в конфлікті. Інші чотири октанти (5-8) – відображають переважання конформних установок, непевненість у собі, податливість думки оточуючих, схильність до компромісів.

У цілому нині інтерпретація даних має орієнтуватися на переважання одних показників з інших й меншою мірою – на абсолютні величини. У нормі зазвичай немає значної розбіжності між «Я» актуальним і ідеальним. Помірна розбіжність може розглядатися як необхідна умова самовдосконалення.

Таблиця 2.5.

Результати дослідження за методикою А. Є. Лічко (ПДО)

Типологія характеру	Відсоток
Гипертимний	23
Циклоїдний	25
Лабільний	16
Астеноневротичний	11
Сензитивний	9
Психостеничний	2
Шизоїдний	9
Епілептоїдний	5

Таким чином, можна сказати, що серед досліджуваних підлітків переважає середній рівень агресивності, однак є невеликий відсоток

випробуваних з рівнем агресивності вище за норми. Для подолання даного виду деструктивності педагогу-психологу загальноосвітнього закладу необхідно застосувати методи та прийоми щодо усунення та профілактики агресії у підлітків.

2.3. Рекомендації як покращити отримані результати

В даний час до найбільш актуальних проблем соціально-педагогічної теорії і практики належить агресивна поведінка дітей та підлітків. Агресивна поведінка – одна з найпоширеніших порушень серед підлітків, так як вона сьогодні зустрічається буквально всюди. Сучасний підліток, спостерігає її щодня в інтернеті, online-іграх, телебаченні, на вулиці, а іноді і у власному будинку і все це виливається в те, що дитина все частіше транслює її у суспільстві. Майже у кожному класі зустрічається хоча б одна дитина з ознаками агресивної поведінки. Це проявляється у вигляді приставань до інших дітей, безглузвих бійок, неадекватних реакцій, запальності, збудливості, вторгнення на чужу територію, псування майна, надмірної критичності, причіпок, глузування, знуцання по відношенню до дитини. Крім того, вони іноді відчувають задоволення, принижуючи тих, хто слабший. Таку дитину дуже важко прийняти такою, якою вона є, ще важче зрозуміти.

Агресивна дитина, як і будь-яка інша потребує ласки та допомоги дорослих, тому що її агресія – це, насамперед відображення внутрішнього дискомфорту, невміння адекватно реагувати на події, що відбуваються навколо неї. Тому фахівцям з профілактики необхідно допомогти підліткам навчитися контролювати свої дії, що здійснюються під впливом емоцій.

Ціль програми: профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи.

Завдання програми:

1. Інформувати підлітків у тому, що таке агресивне поведінка.

2. Сприяти розвитку можливості усвідомлення та прийняття дітьми свого почуття гніву, агресії.

3. Навчити підлітка прийомів конструктивного регулювання свого емоційного стану.

4. Формувати комунікативні вміння та навички учнів.

Ця програма будується на принципах:

-систематичності та послідовності – полягає у безперервності, планомірного процесу, в якому реалізуються завдання профілактичної роботи;

-доступності – заняття будуються на матеріалі близькому, зрозумілому та цікавому дітям, оскільки вони побудовані в ігровій формі, з урахуванням вікових особливостей;

-гуманізації – цей принцип зумовлює встановлення зв'язків співпраці між учасниками освітнього процесу, педагогом та учнем. Вона передбачає єдність загальнокультурного, соціально-морального та професійного розвитку особистості;

-наочності – демонстрація вправ, етюдів, моделювання ситуацій, ігор підтверджує пояснення та допомагає дитині їх правильно виконувати.

Напрямки:

1. Робота із підлітками.

2. Робота з батьками.

Програма профілактики агресивної поведінки підлітків передбачає три етапи:

1. Перший етап – діагностичний, який виявить рівень прояву агресивної поведінки підлітків.

2. Другий етап – основний, у ньому передбачається робота з підлітками і з профілактики агресивного поведінки у умовах загальноосвітньої школи.

3. Третій етап – завершальний, який спрямовано для проведення контрольного експерименту нашого дослідження з метою виявлення

ефективності програми профілактики агресивної поведінки підлітків за умов загальноосвітньої школи.

Відмінна особливість програми полягає у її самостійності та гнучкості. Можлива перестановка компонентів, надбудова проблеми відповідно до виявлених проблем та потреб. Акцент програми йде на формування умінь контролю емоційних станів.

Діяльність дітей спрямовано на виконання теоретичних і практичних занять. Теоретичні заняття включають не просто лекційні заняття, а діалог з учнями, обговорення, висловлювання своєї думки.

На практичних заняттях використовуються різноманітні методи, засоби та форми, такі як інсценування, відеоматеріали, особистий досвід, елементи арт-терапії, дебати та багато іншого.

До структури програми входять 3 блоки: когнітивний, емоційний, діяльнісний. Програма спрямовано як засвоєння теоретичних знань, а й формування практичного досвіду в учнів для самоконтролю і конструктивного виходу агресивного поведінки.

Перший блок включає теоретичний аспект. Йдеться про підвищення обізнаності підлітків, про поняття агресивна поведінка та здатність розпізнавати власні агресивні реакції, а також пошук методів та засобів для зниження агресивної поведінки.

Другий блок орієнтований працювати з емоційною сферою підлітків. Заняття в цьому блоці формують у учнів позитивний емоційний настрій, сприяють розвитку внутрішнього самоконтролю, самодисципліни, розвивають вміння висловлювати свої емоції та приймати емоції оточуючих, сприяють саморозкриттю та творчому самовираженню, емоційному розрядженню та зниженню прояву.

Третій блок - поведінковий, формує у підлітків вміння приймати іншу людину, навчає шукати конструктивний вихід із ситуації, сприяє розширенню їх поведінкового репертуару та створює умови для формування

у підлітків остаточної системи уявлень про способи, методи та прийоми виходу з агресивного стану.

Для роботи з батьками було зроблено вибір на користь інформаційної освіти: розсилання буклетів, пам'яток. Оскільки у сучасному ритмі життя досить проблемно збирати батьків для зустрічей.

Для результативності програми повинні враховуватись такі умови як:

- актуальність даної проблеми у класі;
- облік вікових особливостей учнів;
- опора на вже наявні знання підлітків щодо проблеми профілактики агресивної поведінки;
- особиста зацікавленість та мотиви учнів;
- активність усіх учасників.

Вік дітей, що у реалізації цієї профілактичної програми: від 15 до 16 років.

Очікувані результати освоєння програми:

- зниження проявів агресивних тенденцій у поведінці підлітків та поява доброзичливості;
- переважання позитивних емоцій;
- здатність усвідомлювати наявність небажаних емоцій;
- уміння встановлювати контакт із дітьми та дорослими.

План профілактичної роботи подаємо у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

План профілактичної роботи із підлітками по зниженню рівня агресії у поведінці

№ з/п	Тема	Мета	Форми і методи	Спеціаліст
Робота з дітьми				
Когнітивний блок				
1	«Агресивна поведінка: види та форми»	Мета: розширення знань підлітків про поняття агресивна поведінка та	Лекція, бесіда	Педагог-психолог

		здатність розпізнавати власні агресивні реакції		
2	«Агресія у конфлікті»	Мета: навчання ефективної взаємодії, виходу із конфліктних ситуацій	Лекція, бесіда	Педагог-психолог
3	«Як не стати жертвою інтернет-агресії»	Мета: інформувати про засоби захисту від інтернет-агресії.	Бесіда, дискусія	Педагог-психолог
Емоційний блок				
4	«Способи управління думками та почуттями»	Мета: навчання способів гармонізації стану (засвоєння) інформації про засоби управління емоціями; розвивати вміння висловлювати свої емоції та приймати емоції оточуючих).	Ігри («привіт»), елементи арт-терапії («малюємо почуття»), елементи музикотерапії (включається музика, поки діти сконцентровані на завданні)	Педагог-психолог
5	«Світ з жіночим обличчям»	Ціль: гармонізація внутрішнього стану, актуалізація жіночих якостей	Арт-терапія для дівчаток («малюємо жіночий спокій»)	Педагог-психолог
6	«Світ з чоловічим обличчям»	Ціль: гармонізація внутрішнього стану, актуалізація чоловічих якостей	Арт-терапія для хлопчиків («малюємо чоловічу незворушність»)	Педагог-психолог
7	"Друг навколо"	Ціль: інформування про центри допомоги, розвиток емпатії	Екскурсія в зелену кімнату, пробне терапевтичне заняття	Педагог-психолог
Діяльний блок				
8	«Вирішуємо проблему»	Ціль: розширити поведінковий репертуар дітей	Сюжетно-рольові ігри (інсценування ток-шоу)	Педагог-психолог
9	"Хто правий?"	Ціль: розширити поведінковий репертуар дітей	Нарада-прецедент. Перегляд та обговорення відеороликів (мультик	Педагог-психолог

			«приклад конфлікту», «Чучело», «Клас корекції»)	
10	"Хто як не я?"	Мета: навчання учнів пошуку конструктивного виходу із ситуації	Ділова гра (вирішення кейсових завдань)	Педагог-психолог
Робота с родителями				
11	«Дитяча агресія та її види»	Мета: привернення уваги до проблеми агресивної поведінки	Брошура	Педагог-психолог
12	«Якщо дитину...»	Ціль: розвиток емпатії	Пам'ятка	Педагог-психолог
13	«Правила спілкування з агресивними дітьми та підлітками»	Мета: інформування про конструктивне спілкування з дитиною	Пам'ятка	Педагог-психолог

Методика реалізації програми:

Когнітивний блок програми включає такі форми і методи: лекція, бесіда, дискусія.

Лекція – трансляція інформації на будь-яку (велику) кількість людей. Програма потрібна для того, щоб просвітити учнів про те, що є агресивна поведінка і які види існують.

Бесіда – допомагає з'ясувати обмежене коло питань, що цікавлять, важкодоступних безпосередньому спостереженню. У нашому випадку нас цікавить питання, як учні справляються з агресивною поведінкою, їхні думки, тощо.

Дискусія – дає рівні реальні можливості кожному учаснику розвинути в собі комунікативні якості, навчитися розглядати проблеми з різних точок зору, аргументовано доводити свою позицію, виступати на публіці. У програмі використовуються методи для вміння відстоювати свою думку без застосування фізичної сили.

Емоційний блок програми включає наступні форми та методи: ігри, елементи арт-терапії, елементи музикотерапії, екскурсія.

Ігри дають вихід запасам енергії дитини, вчать оцінювати ситуацію та робити відповідні висновки, підвищують позитивний настрій та зміцнюють психоемоційне здоров'я та розвивають навички спілкування.

Елементи арт-терапії дозволяють більш точно висловити свої переживання, по-новому поглянути на ситуацію та життєві проблеми, та знайти шлях до їх вирішення, є об'єктивним свідченням настроїв та думок людини. Включені для того, щоб учні висловили свої емоції, розслабилися, це сприяє зниженню агресивної поведінки. Для нас буде додатковим джерелом інформації про дитину.

Застосування елементів арт-терапії (заняття на тему «Способи управління думками та почуттями») рекомендується використовувати разом з елементами музикотерапії у класі, показувати презентацію зі значенням того чи іншого кольору. Діти будуть зацікавлені, навіть ті, хто спочатку відмовлявся малювати, з часом приєднуються до групи.

Елементи музикотерапії підвищують соціальну активність, полегшують засвоєння нових позитивних установок та форм поведінки. Використовуються для розслаблення та зняття напруги учнів, завдяки чому знижується прояв агресивної поведінки, що є незамінним у програмі з його профілактики.

Елементи музикотерапії (заняття на тему «Способи управління думками і почуттями») розслаблюють аудиторію, дає їй настрій, знижує напругу, але це в свою чергу незамінне програми профілактики агресивної поведінки. Музика допомагає підліткам відволіктися від проблем та розслабитися. Форма підходить для застосування як на велику аудиторію, так і індивідуально. Сумісна з різними формами та методами роботи. Можна використовувати такі мелодії: Бетховен: «Місячна соната»; Шопен: «Мазурка»; Брамс: «Колискова».

Екскурсія до центрів допомоги також є дуже важливим елементом програми профілактики агресивної поведінки. Діти можуть безпосередньо познайомитися з місцем, де у разі проблеми їм можуть допомогти; почути від фахівців роботи з дітьми, які постраждали від агресивної поведінки; зрозуміти наскільки важко буває перенести гнів іншої людини, тим самим ми сприяємо розвитку емпатії у підлітковому середовищі; а найголовніше, зустріч із фахівцями центру та пробне заняття там надає терапевтичний ефект на стан підлітка.

Діяльнісний блок програми включає такі форми і методи: сюжетно - рольові ігри, нарада-прецедент, ділові ігри.

Сюжетно-рольові ігри вчать підлітків самостійно мислити, робити вибір, оцінювати власні вчинки та дії інших. Даний прийом взятий у програму профілактики агресивної поведінки для того, щоб діти вміли відчувати інших людей, розуміти те, що вони відчують і тому аналізувати свої дії і поведінку.

Заняття «Вирішуємо проблему» цікаве тим, що можна програти ту саму ситуацію кілька разів і знайти варіанти її рішень та можливих наслідків. Це так само змушує дітей спочатку подумати, а потім вже робити. Переваги в тому, що це заняття максимально наближене до звичайного, повсякденного життя, може застосовуватися як індивідуально так і на велику аудиторію.

З використанням цього методу можна подивитися, як підлітки поведуться у звичайних життєвих ситуаціях. Щоб вони зробили раніше, що зараз. Підлітки відзначають, що цей метод був наближений до життя, і що в схожих ситуаціях замислюватимуться над своїми вчинками та почуттями інших людей.

Нарада-прецедент дає учаснику побачити та простежити прояви агресивної поведінки, та допомагають замислитися над власними вчинками та поведінкою. Трансляція інформації йде на будь-яку (велику) кількість людей.

Протягом реалізації програми необхідно проводити інформаційну освіту батьків: оформити та передати пам'ятки та брошури. До розробки пам'яток можуть бути залучені самі хлопці, на заняттях вчитель виписував на дошку важливі відкриття, наприклад види агресії, способи боротьби з агресивною поведінкою, яка допомога була б важлива для хлопців у скрутну хвилину тощо. Підлітки з цих тез розробляють пам'ятки.

Також з підлітками рекомендується проводити такі заняття:

1. Заняття «Агресивна поведінка: види та форми».

Мета: розширення знань підлітків про поняття агресивна поведінка та здатність розпізнавати власні агресивні реакції.

2. Заняття «Агресія у конфлікті».

Мета: навчання ефективної взаємодії, виходу із конфліктних ситуацій.

3. Заняття «Як не стати жертвою інтернет-агресії?».

Мета: інформувати про засоби захисту від інтернет-агресії.

4. Заняття «Способи управління думками та почуттями».

Мета: навчання способів гармонізації стану.

5. Заняття «Хто має рацію?».

Ціль: розширити поведінковий репертуар дітей.

6. Заняття «Хто якщо не я?».

Мета: навчання учнів пошуку конструктивного виходу із ситуації

Ці заняття допоможуть підліткам зрозуміти себе, навчитися контролювати свої дії та вчинки, розбиратися у почуттях інших людей, допоможуть самодисциплінувати себе, крім цього вони зможуть розвинути уяву та творчі здібності.

Дуже важливим етапом є рефлексія заняття. Якщо соціальний педагог у цій установі працює з дітьми з першого класу, то труднощів із рефлексією не буде.

Таким чином, можна сказати, що реалізація програми забезпечить ефективну соціально-педагогічну допомогу у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

Висновки до другого розділу

Теоретичні та практичні результати даного дослідження дозволяють стверджувати, що ігнорування актів підліткової агресії загрожує небезпечними наслідками і може вести до подальшої ескалації агресивної поведінки, перетворюючи його на звичну форму поведінки особистості.

Порівняння ступеня виразності різних компонентів агресивної поведінки у хлопчиків і дівчаток показало, що у хлопчиків найбільш виражена схильність до прямої фізичної та прямої вербальної агресії, а у дівчаток – до прямої вербальної та непрямой вербальної агресії.

Спостереження, у процесі дослідження показує, навряд чи існує якась єдина внутрішньо-сімейна причина розвитку агресивної поведінки у підлітків; швидше тут мають місце процеси множинної детермінації протягом усього розвитку.

При порівнянні результатів підлітків різного віку, відзначаються вищі показники фізичної агресії у віці 15 років.

Агресивні підлітки нерідко демонструють дефіцит навичок встановлення та підтримки міжособистісних взаємин. Бідність соціальних навичок проявляється у їх спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими. Підлітки, які стоять на обліку в ІПДН у нашому дослідженні частіше демонстрували агресію щодо оточуючих, ніж їхні однолітки, що дозволяє судити про наявність у них соціально несхвалюваних якостей.

Протягом старшого підліткового віку агресивність постає як відносно стійка особистісна освіта. Прояв агресивності детерміновані, у тому числі сформованістю моральних якостей.

Під агресією розуміється мотивована деструктивна поведінка підлітка, що суперечить прийнятим нормам і правилам існування людей в соціумі, що завдає моральної, фізичної, матеріальної або психологічної шкоди іншим людям.

Загалом, агресія виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію та супроводжується емоційним станом гніву, ворожості та ненависті. Це реактивна агресія у різних її проявах. Також проявляється ворожа агресія, яка характеризується цілеспрямовано – усвідомленим наміром завдати шкоди іншому. Розвиток агресивності особистості залежить від рівня її соціалізації, засвоєння нею культурно-соціальних норм, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності та покарання за виявлену агресію. Для стримування агресії велику роль відіграє правильне формування особистісних механізмів самоконтролю у підлітка, розвиток психологічних процесів, емпатії, що сприяє розумінню інших та співпереживання більш слабким людям.

ВИСНОВКИ

Проблема агресивної поведінки підлітків набула сьогодні гострої соціальної спрямованості. Нині соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків стала найважливішим напрямом діяльності школи.

1) Проаналізувавши літературу, було розглянуто агресивну поведінку як поведінку, що формується під впливом соціально-психологічних факторів. Агресивна поведінка – це, передусім, зовні виражена дія, спрямована проти іншу людину.

2) У дослідженні було вивчено теоретичні аспекти, пов'язані з такими поняттями як «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», розглянуто теорії, види та форми прояву агресивної поведінки, вікові особливості підлітків, причини, рівні та фактори агресивної поведінки.

3) Розглянуто напрями діяльності педагога-психолога, його методи та форми роботи, було проведено діагностику щодо виявлення агресивної поведінки, було визначено необхідність розробки програми профілактики, оскільки проблема агресивної поведінки у класі присутня.

4) Спираючись на результати методик, було розроблено програму з профілактики агресивної поведінки підлітків.

Мета програми полягала у профілактиці агресивної поведінки підлітків за умов загальноосвітньої школи.

Завдання програми полягали в наступному:

1. Інформувати підлітків у тому, що таке агресивне поведінка.
2. Сприяти розвитку можливості усвідомлення та прийняття дітьми свого почуття гніву, агресії.
3. Навчити підлітка прийомів конструктивного регулювання свого емоційного стану.
4. Формувати комунікативні вміння та навички учнів.

Відмінна риса програми полягала у її самостійності, у гнучкості. Можлива перестановка компонентів, надбудова проблеми відповідно до виявлених проблем та потреб.

Діяльність дітей спрямовується на виконання теоретичних та практичних занять. Теоретичні заняття включають не просто лекційні заняття, а діалог з учнями, обговорення, висловлювання своєї думки. На практичних заняттях використовуються різноманітні методи, засоби та форми, такі як інсценування, відеоматеріали, особистий досвід, елементи арт-терапії, дебати та багато іншого.

Реалізація програми забезпечить ефективну соціально-педагогічну допомогу у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. О нервическом характере / ред. Э. В. Соколова ; пер. з немецкий И. В. Стефанович. Санкт-Петербург : Университетская кн., 2012. 388 с.
2. Андреев Е. В. Социальная психология : Учебное пособие. Москва : ИЦ Академия, 2012. 264 с.
3. Андреев Ю. С. Причины виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2014. № 5(1). С. 148–157.
4. Андрюшина Л. О. Психологическая профилактика агрессивного поведения школьников–подростков. Москва, 2003. 367 с.
5. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Эксмо-Пресс, Апрель-Пресс, 2000. 237 с.
6. Бассе А. Теория агрессии. *Studbooks*. URL: https://studbooks.net/1629264/psihologiya/teoriya_agressii_basse (дата звернення: 22.01.2021).
7. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
8. Большой психологический словарь / ред.: Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. Москва; Санкт-Петербург : АСТ; АСТ-Москва; Прайм-Еврознак, 2008. 816 с.
9. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
10. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности : учебное пособие для студ. и дилетантов. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 144 с.

11. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике / ред. С. Б. Крымский. Киев : Наук, думка, 1989. 200 с.
12. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 352 с.
13. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. Москва : Педагогика, 1991. 142 с.
14. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 3(30). С. 117–134.
15. Гонеев А. Д., Лифинцева Н. И., Ялпаева Н. В. Основы коррекционной педагогики : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / ред. В. А. Сластенина. 2-е изд. Москва : Академия, 2002. 272 с.
16. Гребень Н. Ф. Психологические тесты для профессионалов. Минск : Современный школьник, 2007. 496 с.
17. Гуревич К. М. Психологическая диагностика [Текст] / К. М. Гуревич; Учебное пособие под. ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисовой. – М.: Изд-во УРАО, 2015. – 304 с.
18. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць*. 2018. № 1(45). С. 108–117.
19. Долгова В. И., Гольева Г. Ю. Эмоциональная устойчивость личности : монография. Москва : Перо, 2014. 173 с.
20. Дроздов А. Ю. Агрессивное поведение молодежи в контексте социальной ситуации. *Социс: социологическое исследование*. 2018. № 4. С. 95–98.
21. Дубинко С. А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 2000. № 1. С. 53.

22. Дубровина И. В. Практическая психология образования : Учебник для студентов высших и сред. специальных учебных завед. Москва : Сфера, 2000. 528 с.
23. Ениколопов С. Н. Дети и психология агрессии. *Школа здоровья*. 1995. № 3. С. 31–39.
24. Журавлев Д. Подростковая агрессивность психологический феномен или социальная закономерность. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 185–192.
25. Замостьянов А. Кто заказывает драку. Агрессия и ее неистовые ревнители. *Народное образование*. 2015. № 9. С. 209–217.
26. Зими́на И. С. Детская агрессивность как предмет педагогических исследований. *Педагогика*. 2007. № 5. С. 14–18.
27. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 14–16.
28. Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Москва : Правда, 1989. 262 с.
29. Креч Д., Крачфилд Р. Элементы психологии. *Вопросы психологии*. 1992. № 1. С. 84–98.
30. Крысько В. Г. Психология и педагогика : Учебник для бакалавров. Люберцы : Юрайт, 2016. 471 с.
31. Кузнецова С. О. Психологические особенности агрессивности в подростковом возрасте. *Вестник славянских культур*. 2010. № 4. С. 84–90.
32. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва : Просвещение, 1964. 343 с.
33. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. *Психология индивидуальных различий. тексты / ред.:* Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. Москва, 1982. С. 288–318.
34. Личко А. Е. Тест личностных акцентуаций, ТЛА (МПДО) URL: <https://psytests.org/personal/dtla.html>.

35. Лірі Т. Тест міжособистісних відносин.
URL: https://psychologis.com.ua/test_mezhlichnostnyh_otnosheniy_liri.htm.
36. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Москва : Прогресс; Универс, 1994. 272 с.
37. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 688 с.
38. Манова М. В. К вопросу о социально-психологических особенностях и проблемах подросткового возраста. *Вестник гуманитарного института ТГУ*. 2010. № 1. С. 47–53.
39. Мироненко Т. И. Агрессия как естественный фактор социальной адаптации подростков. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2010. № 6. С. 260–266.
40. Михайлова О. Ю. Проявления криминальной агрессии у подростков. *Психологический вестник РГУ*. 2000. С. 107–115.
41. Можгинский Ю. Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика. изд. 2-е стереотип. Москва : Когито-Центр, 2008. 181 с.
42. Мойсеева О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139–148.
43. Нурмухаметова И. Ф., Галяутдинова С. И. Понимание агрессивности и возрастная динамика её проявлений. *Вестник Башкирского университета*. 2010. № 4. С. 26–29.
44. Паренс Г. Агрессия наших детей. Москва : дом "Форум", 1997. 160 с.
45. Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. Девиантный школьник: профилактика и коррекция отклонений. Москва : ТЦ «Сфера», 2006. 192 с.
46. Платонова Н. М. Агрессия у детей и подростков : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 336 с.
47. Платонов Ю. П. Основы этнической психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2003. С 383-385.

48. Прошанський Г. М. Проективна психологія. Москва : ЕКСМО-Прес, 2000. 528 с.
49. Психологический словарь. 2-е изд., перераб. и доп / ред.: Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. Москва : Педагогика-Пресс, 1999. 440 с.
50. Ратинов А. Р., Ситковская О. Д. Психология личности преступника. *Избранные труды*. Москва, 2016. С. 95–127.
51. Реан А. А. Психология изучения личности. Москва : Михайл. В. А., 1999. 288 с.
52. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии. *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С. 81–87.
53. Свиридова А. Н. Агрессивность девочек-подростков: причины, проявления, профилактика. *Наука и современность*. 2015. С. 78–81.
54. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Москва : Флинт, МПСИ, 1998. 96 с.
55. Сергеева К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : дис. ... канд. соціол. наук : 13.00.05. Київ, 2016. 368 с.
56. Сіроха Л. В. Психолого- педагогічні причини виникнення агресивності підлітків. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 4. С. 154–157.
57. Станкин М. И. Общая психология. Москва; Воронеж : Моск. Псих.-соц. инст-т; Изд-во Н.П.О. «МОДЕК», 2015. 352 с.
58. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология: учеб. пособие для студ. вузов. Ростов на Дону : Феникс, 2009. 541 с.
59. Теории агрессии и агрессивности
URL: <http://www.otrok.ru/teach/agress/agress11.htm> (дата звернення: 06.02м.2022)

60. Урутина Т. М., Щелина С. О. Психологические особенности проявления агрессии в юношеском возрасте. *Молодой ученый*. 2015. № 15. С. 558–563.
61. Фархутдінова Ю. Н. Внутрішній конфлікт як одна з причин агресивної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Проблеми сучасної психології*. 2010. № 10. С. 762–771.
62. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы. Москва : Педагогика, Пресс, 2015. 207 с.
63. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности; пер. с английский Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова. Минск : ООО «Попури», 1999. 624 с.
64. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск : НИО, 1996. 212 с.
65. Холлигер В. Человек и агрессия. Москва : Просвещение, 1985. 335 с.
66. Хорни К. Невроз и личностный рост; пер. с английский Е. И. Замфир. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский институт психоанализа, 2014. 278 с.
67. Чайковська О. М. Психологічні особливості агресивності підлітків залежно від ступеня їх девіантності. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. КПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2012. № 16. С. 7890798.
68. Шадриков В. Д. Общая психология : Учебник для академичес. бакалавриата. Люберцы : Юрайт, 2016. 411 с.
69. Шебанова С. Г. Психокорекція агресивної поведінки. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 3. С. 15–23.
70. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В. В. Лебединский та ін. Москва : Альфа, 1990. 197 с.
71. Юнг К Г. Психологические типы. Москва : ООО «Харвест», 2016. 528 с.

72. Яблоков А. В, Чарльз Дарвин. Происхождение видов путем естественного отбора / ред.: Б. М. Медников. Москва , Просвещение, 2017. 345 с.